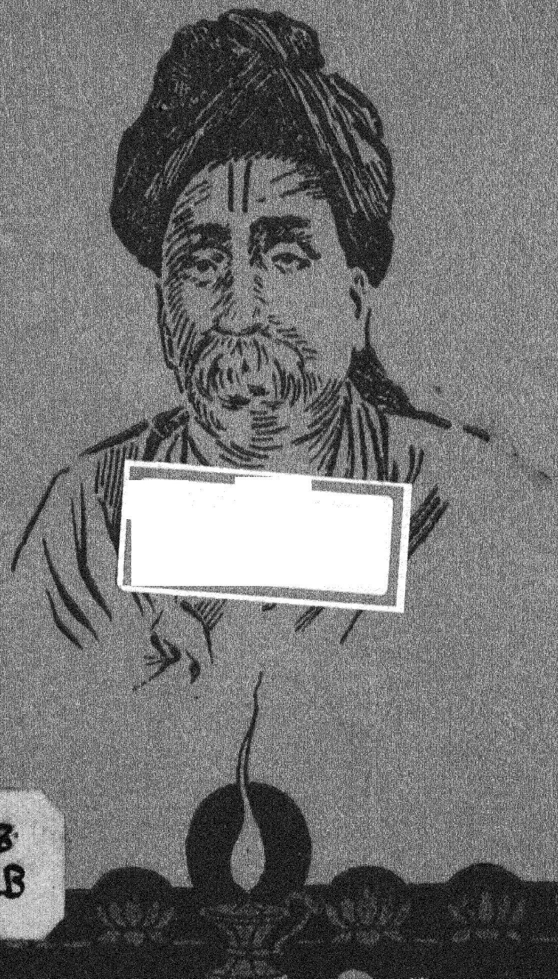
THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

राजारामशास्त्री भागवत

राजारामशास्त्री भागवत

व्यक्तिचित्र व वाङ्मयविवेचन

दुर्गा भागवत, एम्. ए.

स्वस्तिक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई ४

: प्रकाशक :
गंगाधर देवराव खानोलकर
स्वस्तिक पब्लिशिंग हाऊस,
केळेवाडी, मुंबई ४

प्रथमावृत्ती, डिसेंबर १९४७
किंमत दोन रुपये

मुद्रक—
प्रवीण देसाई
नूतन साहित्य, (पृष्ठें १ ते ६४)
१५६ ताडदेव, मुंबई, ७
रघुनाथ दिपाजी देसाई
न्यू भारत प्रिं. प्रेस, (पृ. ६५ ते १०५)
६ केळेवाडी, गिरगांव, मुं. ४

प्रस्तावना

मराठी साहित्यांतील मिरासदारी सर्वांच्या माहितीची आहे. महाराष्ट्र शारदेच्या दरबारांतील नवे जुने मानकरीही आतां कुणाला फारसे अज्ञात राहिलेले नाहींत. मानाची ही वतनदारी परंपरेनें अधिकाधिक भव्य होत चालली आहे. पण महाराष्ट्राच्या वाङ्मयक्षेत्रांत निष्ठेनें व निरपेक्ष वृत्तीनें हमाली केलेल्या साहित्यिकाची कोणाला माहिती आहे ? आपलें सारें आयुष्य मराठी भाषेसाठीं कष्ट करण्यांत घालविलेल्या या सेवकाचा वारसा उचलण्यास कोणते साहित्यिक पुढें सरसावले ? लेखणी, वाणी आणि करणी पणाला लावून कोणत्या कार्याचा पाया त्यांनीं घातला ह्याची नोंद कोणी ठेवली आहे ? ह्या प्रामाणिक साहित्यिक 'मजुरांत' कै. राजारामशास्त्री भागवत हे एक नांव घेण्यासारखे लेखक व समाजसुधारक होऊन गेले. दलितांच्या दुःखाबद्दल आत्यंतिक कळवळा, अज्ञानानें ओढवलेलें सर्व तऱ्हेचें दैन्य पाहून आलेला उद्वेग, रूढीच्या ढोंगामुळें उत्पन्न झालेल्या सामाजिक विकृतींबद्दल मनस्वी चीड आणि त्याबरोबरच जिवापाड श्रम आणि प्रयत्न केल्यास कधीं तरी तांबडें फुटेल हा दुर्दम्य आशावाद, ह्या सर्वांचें मिश्रण होऊन शास्त्रीबोवांचें लिखाण तयार झालें. मी साहित्याचा, समाजाचा हमाल आहें; असें ते अत्यंत अभिमानानें सांगत. सेवाभावाची तीव्र जाणीव अंतःकरणांत सदैव जागृत असल्यामुळें शास्त्रीबोवांनीं मेहनतीचा कधीं कंटाळा केला नाहीं, मानाची हांव धरली नाहीं, धनाला कस्पटासमान लेखलें. काम करायचें, पुढें जायचें एवढेंच त्यांना माहीत होतें.

सेवेंतून उत्पन्न झालेल्या कष्टांच्या प्रेरणेंतून शास्त्रीबोवांच्या लेखनाचा जन्म झाल्यामुळें, आत्यंतिक प्रांजलपणा आणि निर्भयता हे दोन गुण त्यांच्या लेखनांत कांठोकाठ भरलेले दिसतात. ह्या दोन गुणांनीं त्यांचें असामान्य व्यक्तिमत्व प्रगट झालें, पण त्यामुळें टीकेच्या प्रचंड वावटळी त्यांच्या भोंवतीं सतत उठत राहिल्या.

कै. बा. ना. देव ह्यांनीं शास्त्रीबोवांचे कांहीं उद्गार त्यांच्या चरित्रांत दिले आहेत. शास्त्रीबोवांच्या मनाची सत्यप्रिय आणि मोकळी ठेवण त्यांवरून चांगली दिसून येते. ते उद्गार असेः—"हे लेख हंगामी, चालू काळाच्या कामाचे

म्हणून लिहिले. ते सर्व काळाकरितां नाहींत. लेखकाचा तसा हेतू नाहीं. सत्य-शोधक बुद्धीनें ते लिहिले जात, पण निर्भेळ सत्यच नेहमीं त्यांत सांपडेल अशी खात्री नाहीं. प्रासंगिक व आगंतुक कारणांची ते संतती होत. चालू वादविषयांवर त्यांत चर्चा असे. 'सत्य असत्याशीं मन केलें ग्वाही, मानियलें नाहीं बहुमता ' या तत्वानुरोधानें खरें वाटलें तें बेधडक त्यांत सांगण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं."

मजुराच्या ह्या पेशाला शोभेल इतका जाडाभरडा आणि साधा पोषाख ते घालीत. छानछोकीच काय पण ठाकठीकीसुद्धां त्यांच्या पोषाखांत क्वचित् दिसे. भाषासुद्धां ते साधीच वापरीत. त्यांच्या भाषेंत इंग्रजी शैलीची झांक क्वचितच दिसते. संस्कृत शब्दसुद्धां अवघड आणि बहुजनसमाजाच्या आवांक्याच्या बाहेरचे म्हणून ते अगदीं बेतानें वापरायचे असा त्यांचा बाणा असे. ज्ञानेश्वरींतली भाषा त्यांना आवडे. ' उजू ' यासारखा ज्ञानेश्वरींतला शब्द त्यांनीं ठिकठिकाणीं आपल्या लेखनांत वापरला आहे.

मराठी बाणा त्यांच्या लेखनांत ओतप्रोत भरला आहे. मराठी बोलणारा प्रत्येक मनुष्य पहिल्यांदा मराठा आहे, मग त्याची जात आणि धर्म कोणताही असो, हें त्यांच मत होतें.

मराठी भाषेच्या निबंधकारांत शास्त्रीबोवांचें स्थान स्वतंत्र आणि अढळ आहे; इतकेंच नव्हे तर तें उच्चही आहे. शास्त्रीबोवांची विचाराची गरुडभरारी थोड्यांनाच साध्य असते. शास्त्रीबोवांची विचार करण्याची पद्धत आणि भाषेची मांडणीसुद्धां अनुकरण करतां येण्यासारखी नाहीं. त्यामुळ ते हयात असेपर्यंत त्यांच्या मतांबद्दल सर्वत्र बोलबाला झाला असला तरी लोकप्रियता त्यांच्या वांटणीस आली नाहीं. आणि मृत्यूमुळें त्यांचें असामान्य व्यक्तित्व दृष्टिआड होतांच जनतेस त्यांच्या कार्याचें विस्मरण पडलें.

समाजसुधारक म्हणून देखील शास्त्रीबोवांची योग्यता फार मोठी आहे. शास्त्रीबोवांचीं मतें म्हणजे जळती मशाल. विध्वंसक रूढीला आग लावून विधायक कार्याचा मार्ग सतत उजळून ठेवण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या मतांत आणि कृतींत होतें. इतकेंच नव्हे तर अव्वल दर्जाच्या समाजसेवकास अवश्य असलेला एक अमोल गुण पण त्यांच्यामध्यें होता. तो गुण म्हणजे भविष्यकाळाची नाडी ओळखण्याची शक्ति. दलितवर्गाचें पांढरपेशांवर झालेलें ऋण, इंग्रजी सरकाराच्या

कृतीला बळी पडलेल्या आमच्या शिक्षणसंस्था, पुढें होणारी पदवीधरांची हलाखी, स्त्रियांचा समान दर्जा इत्यादि विषयांवर त्यांचीं मतें आजच्या काळींहि अगदीं ताजीं वाटतात. मानवतेच्या अंतरंगाचा ठाव घेऊं पहाणारांनाच ही कला साध्य होते.

प्रस्तुत पुस्तकांत शास्त्रीबोवा या व्यक्तीचा व त्यांच्या वाङ्मयाचा परिचय करून देण्याचा कसोशीनें प्रयत्न केला आहे. हा परिचय, महाराष्ट्राचें लक्ष त्याच्या एका थोर पण विस्मृत विचारवंताच्या वाङ्मयाकडे खेंचण्यास निमित्त-मात्र होवो अशी माझी अपेक्षा आहे. शास्त्रीबोवांच्या निवडक लेखांचें संकलन मी केलेलें असून तें लवकरच प्रसिद्ध करण्याचा इरादा आहे.

या पुस्तकलेखनाच्या कामीं, अनेकांची अनेक परींनीं मला मदत झालेली आहे. या मदत करणाऱ्या मंडळींत शास्त्रीबुवांचे जसे आप्त आहेत तसेच शिष्य, स्नेही व ऋणानुबंधीहि आहेत. त्यांचें सहाय्य नसतें तर आज या चरित्राला जितकी अधिकृतता आलेली आहे तितकी आली नसती. पुस्तकांत जे कांहीं गुण असतील त्यांचें सारें श्रेय त्यांचें आहे. या मंडळीला आपला नामोल्लेख केलेला फारसा आवडणार नाहीं याकरितां तसा तो न करतां मी त्या सर्वांचे जाहीर आभार मानतें.

दुर्गा भागवत

अनुक्रमणिका

राजारामशास्त्री भागवत

राजारामशास्त्री भागवत

जीवनकथा

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्तु ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुलाच पृथ्वी. *

१८९६ चें साल. मे महीना. पुण्यास वसंतव्याख्यानमालेतर्फे व्याख्यानांचा सोहळा चालला होता. त्या दिवशीं 'मराठी समाजास सूचना' हा विषय लागला होता. लोकमान्य टिळक अध्यक्षस्थानीं होते. एक वक्ता बोलत होता......"नृत्य किंवा संगीत नको असें नव्हे. आणि कलावंतिणीपाशीं ह्या कला आहेत म्हणून मी त्यांना तुच्छ समजतों असें नव्हे. पण समाजाच्या हिताची कळकळ ज्यांना आहे, त्यांनीं देवळांत आणि लग्नमंडपांत कलावंतिणीचें नाचगाणें करूं नये. कलावंतिणी दुराचरणांत दुर्लभ नरदेहाची धूळधाण करून टाकतात म्हणून त्यांची खरी कींव ज्यांस येत असेल व त्यांनीं सुधारावें अशी ज्यांची मनापासून इच्छा असेल त्यांनीं कलावंतिणीच्या मुलींस चांगलें शिक्षण देऊन सुना कराव्या. नाहींतर ही केवळ वरपांगीं कळकळ असें म्हणण्यास सवड राहाते." भोंवतालचा श्रोतृवर्ग उघड विरोधी मताचा होता. कसलेल्या व्याख्यात्याचीहि हुर्रेवडी करण्याबद्दल त्याची ख्याती होती. तरी पण वक्ता आवेशयुक्त वाणीनें बोलत होता. त्याच्या दांडग्या

* राजारामशास्त्री भागवत ह्यांचा अत्यंत आवडता श्लोक.

आवाजाचें मभेवर असें कांहीं दडपण पडलें होतें, कीं सर्व व्याख्यान ओतप्रोत निर्भीड असून मुद्दां, गडबड न होतां पार पडलें. राजाराम रामकृष्ण भागवत हें त्या वक्त्याचें नांव.

सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत जी विद्वानांची पिढी झाली, तिच्यांत राजराम रामकृष्ण उर्फ राजारामशास्त्री भागवत यांचा दर्जा फार श्रेष्ठ आहे; किंबहुना व्यासंग, ज्ञान आणि कल्पकता ह्या तिहिंची कसोटी लावून पाहिली, तर पुष्कळ प्रसंगीं त्यांना अग्रेसरत्वाचा मान द्यावा लागेल शास्त्रीबोवांचा कुठलाहि लेख घ्या, नाविन्यानें आणि ओजानें भरलेला दिसून येईल. अव्वल दर्जाच्या विद्वानालाहि आश्चर्यानें स्तिमित करील व विचारांस प्रवृत्त करील असें कांहीं ना कांहीं तरी त्यांच्या लेखांत आढळून आलें नाहीं, असें व्हावयाचेंच नाहीं. परंतु मराठीच्या ह्या निस्सीम साहित्यिकाची त्याच्या पश्चात् जी आबाळ विद्वानांच्या हातून आणि सामान्य जनतेकडून, कांहींशी जाणूनबुजून व कांहींशी कांहीं अपरिहार्य कारणामुळें झाली, तशी दुसऱ्या कोणत्याही साहित्यिकाची झाली नाहीं. एवढेंच काय पण १९३८ सालीं मुंबईस जें मराठी साहित्यसंमेलन झालें, त्यांत देखील स्वागताध्यक्षांनीं मुंबईतील 'एकूणएका' साहित्यसेवकाचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला—पण त्यांत एक नांव मात्र अजिबात गाळण्यांत आलें—अर्थात् तें नांव राजारामशास्त्री भागवतांचें होतें! नाहीं म्हणावयाला ज्ञानकोशकार मात्र शास्त्रीबोवांना विसरले नाहींत. चार ओळींत कां होईना, पण त्यांनी शास्त्रीबोवांच्या संशोधनात्मक लिखाणाचा गौरवपूर्ण उल्लेख करून, त्यांत गुणदोष दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. शास्त्रीबोवांच्या मृत्यूनंतर वर्ष दीडवर्षाच्या अवधींत, श्री. बाळकृष्ण नारायण देव, श्री. माधव हणमंत घोरपडे, आणि श्री. वामन वासुदेव नवरंगे ह्यांनीं लिहिलेलीं त्रोटक चरित्रें, अनुक्रमें विविधज्ञानविस्तार, ज्ञानप्रकाश, आणि इंडिअन् सोशल् रिफॉर्मर् ह्यांमध्यें आलीं होतीं. ह्या तिन्ही चरित्रांत व्यक्तिदर्शन बरें साधलें आहे. क्वचित् प्रसंगीं त्यांच्या सामाजिक कार्याबद्दल व तदनुषंगिक लिखाणाबद्दल

देखील थोडी चर्चा आहे. पण शास्त्रीबोवांचें खरें वैशिष्ट्य ज्या त्यांच्या ऐतिहासिक व वैदिक विषयांवरील उद्‌बोधक लिखाणांत दिसून येतें, त्याबद्दल ओझरती सुद्धां चर्चा कुठें झालेली नाहीं. वरील तिन्ही लेखकांना त्यांच्या संशोधनाबद्दल आदर असून सुद्धां त्या विषयाचा त्यांचा व्यासंग नसल्यामुळें त्याबद्दल त्यांना कांहींच लिहिणें शक्य झालें नाहीं व त्यामुळें तीं सर्व चरित्रें अपुरीं वाटतात. ह्याशिवाय गोविंदाग्रजांनीं 'भागवतांची धराच हिंमत' म्हणून शास्त्रीबोवांच्या निर्भय वृत्तीची जाणीव महाराष्ट्रीय जनतेस करून दिली आहे. कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनीं आपले 'सुदाम्याचे पोहे' ह्या 'महाराष्ट्रांतील कर्त्या सुधारकांच्या अग्रणी'स अर्पण केले आहेत. श्री. भा. वि वरेरकरांनीं 'गोदू गोखले' ह्या कादंबरींत शास्त्रीबोवांचें ओझरतें पण सुंदर स्वभावचित्र रेखाटलें आहे. झालीं ! एवढींच काय तीं मराठी साहित्यांत रुजु झालेलीं शास्त्रीबोवांचीं स्मृति-चिन्हें ! एरवीं सर्वसाधारण जनतेत शास्त्रीबोवा हे एक, 'बायकांच्या मुंजी करा म्हणणारे विक्षिप्त सुधारक होते', असाच समज सगळीकडे पसरलेला दिसतो.

शास्त्रीबोवांचा जन्म कोंकणांत रत्नागिरी जिल्ह्यांतील कशेळी गांवीं १८५१ सालीं झाला. शास्त्रीबोवांचे वडील रा. रामकृष्ण हरि भागवत हे नोकरीनिमित्त मुंबईस राहत असत. अर्थात् शास्त्रीबोवांचें सर्व शिक्षण मुंबईसच झालें. लहानपणापासून शास्त्रीबोवांची स्मरणशक्ति फार तरतरित असे. आणि कुठलीहि गोष्ट चौकसपणें, अगदीं मूळापासून समजून घेतल्याखेरीज त्यांना चैन पडत नसे. सांगितलें तें ऐकलें व ऐकलें तें मानलें, असें त्यांस मुळींच पसंत नसे. सत्यप्रियता व जिज्ञासा, हे आदर्श विद्यार्थ्यास भूषणावह असणारे गुण, त्यांच्यामध्यें पहिल्यापासून होते. ह्या गुणांखेरीज बाळपणाचे दुसरेहि कांहीं संस्कार त्यांच्या अंगीं कायमचे खिळून राहिले होते. ते म्हणजे थोडासा एककल्लीपणा व करीन ती पूर्व हा बाणा. शास्त्रीबोवा वडीलाचे एकुलते एक चिरंजीव व आई अगदीं लहानपणीं वारलेली, यामुळें अर्थातच लाडांत वाढल्या-

मुळे त्यांचा स्वभाव लहरी व एककल्ली बनला होता. त्याचप्रमाणे लहानपणीं ते फार हूड होते. 'राजा हा मी मेल्यावर तरी नीट वागणार आहे का?' असें त्यांच्या वडीलांनीं नेहमीं वैतागानें म्हणावें. पण अर्थातच वाढत्या वयाबरोबर व उद्योगाबरोबर त्यांचा हा हूडपणा आपोआपच कमी झाला. पुढें त्याचें पर्यवसान दृढनिश्चय व बाणेदार वृत्तींत झालें. पण स्वतःचें मत प्रतिपादन करण्याची रीत मात्र विशेष-करून व्याख्यान देतांना—पूर्वीचीच, चिडखोर राहिल्यामुळें, त्यांनी जीं कांहीं अमोल व सुंदर तत्त्वें, वेळोवेळीं अत्यंत निरपेक्ष भावानें प्रतिपादन केलीं, त्यांचा विपर्यास होत गेला; आणि विक्षिप्तपणावरच तेवढे वेळोवेळीं कोरडे ओढले गेले. वाङ्मयाची आवड व लेखनकला हे गुण वडीलां पासूनच शास्त्रीबोवांना मिळाले. त्यांच्या वडीलांनीं, 'सायुज्य सदन' नांवाचें एक नाटक लिहिलें आहे. आध्यात्मिक वाङ्मयाची गोडी शास्त्रीबोवांत आनुवंशिक होती. तिला विवेचक स्वरूप त्यांचे चुलते के. भास्कर हरि भागवत ह्यांच्या सहवासानें मिळालें असावें असें वाटतें.

शास्त्रीबोवा प्रवेशपरीक्षा एल्फिन्स्टन् हायस्कूल्मधून १८६७ सालीं उत्तीर्ण झाले व त्यांनी ग्रँट मेडिकल कॉलेजमधें प्रवेश केला. ह्या वेळीं डॉक्टरलोक फार थोडे होते व जे होते त्यांस साहजिकच खूप प्राप्ति व समाजांत मोठा मान मिळत असे. अर्थातच शास्त्रीबोवांच्या वडिलांना आपल्या मुलाबद्दल त्यावेळीं किती आशा वाटत असेल हे सांगावयास नकोच! पण तीन वर्षे मेडिकल कॉलेजमधें काढूनहि शास्त्रीबोवांना त्या धंद्याविषयीं आपुलकी वाटली नाहीं. डॉक्टर होऊन खूप पैसा मिळविण्याचा मोह, किंवा भूतदयेनें प्रेरित होऊन रुग्णशुश्रूषा करण्याची आवड, शास्त्री-बोवांच्या मनाला शिवली नाहीं. त्यांच्या ठिकाणीं भूतदया होती, पण ती वेगळ्या तऱ्हेची. ती पुढें अगदीं निराळ्याच रीतीनें कशी विकास पावली, हें त्यांच्या चारित्र्याच्या उत्तरार्धावरून चांगलें दिसून येतें. शस्त्र-विद्येचा तर त्यांस मनस्वी कंटाळा. ती शिकण्याकरतां प्रेतांची चीरफाड करावी लागे, त्याची शास्त्रीबोवांना इतकी किळस आली, कीं त्यांनीं

वैद्यकी हा आपला धंदा नव्हे, अशी मनाशीं खूणगांठ बांधून, मेडिकल कॉलेजला राम राम ठोकला ! त्या वेळीं त्यांची पुष्कळांनी समजूत केली; पण व्यर्थ. त्यांनीं केला तो निश्चय कायमचाच. डॉक्टरचा पेशा सोडून शिक्षकाचा गरिबीचा धंदा स्वीकारल्याबद्दल, त्यांना कधींहि विषाद वाटल्याचें दिसून आलें नाहीं. ह्याच सुमारास त्यांचे वडील वारले.

मेडिकल कॉलेज सोडल्यानंतर शास्त्रीबोवांनी आपल्या आवडत्या विषयाचा—संस्कृतचा-अभ्यास एकाग्रतेनें एका विद्वान् शास्त्रीबोवांच्या हाताखालीं सुरू केला व तीन वर्षांत त्या विषयांत त्यांनी प्राविण्य मिळविलें. येथपासूनच शास्त्रीबोवांच्या बौद्धिक जीवितक्रमास सुरुवात झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

१८७५ सालापासून त्यांनी रॉबर्ट मनी स्कूलमध्यें शिक्षकाचें काम करण्यास सुरुवात केली व तेव्हांपासूनच विद्यार्थ्यांस विचारप्रवण करण्यासाठीं कांहीतरी केलें पाहिजे, असें त्यांस वाटूं लागलें. विशेषत: स्वधर्म, स्वभाषा व इतिहास ह्यांविषयीं शिक्षित वर्गांतहि जें औदासीन्य व अज्ञान त्यांना आढळून आलें, तें पाहून त्यांनी ह्या तिन्ही विषयांचा सांगोपांग अभ्यास करण्याचा व स्वत:ला जें आवडलें, जें सत्य म्हणून वाटलें, तें कोणाचीहि पर्वा न करतां अगदीं बाळबोध मराठींत लिहून काढण्याचा चंग बांधला. त्यांची ज्ञानार्जनाची व ज्ञानदानाची हौस कांही विलक्षणच होती. स्वत:ला जें कांहीं येत असेल, तें कुणालाहि विनामूल्य, जरासुद्धां चोरून न ठेवतां शिकविण्याची त्यांच्यासारखी आवड क्वचितच आढळून येते. एवढेच नव्हे, तर अगदीं अक्षरशत्रूला देखील साक्षरतेचे पहिले धडे देण्यांत आपल्या विद्वत्तेचा अपव्यय होतो, असें त्यांना कधीं वाटलें नाहीं. त्याचप्रमाणें उपनिषदें, तुकाराम व मोरोपंताचे वेंचे देखील त्यांनी आपण होऊन किती जणांना तरी शिकविले असतील. ह्या बाबतींत कै. बाळशास्त्री जांभेकरांबद्दल त्यांनी जे उद्गार काढले आहेत, ते त्यांस स्वत:स तंतोतंत लागू पडतात. ते असे—'विद्यादेवीचा तो नि:सीम

भक्त होता. विद्यादेवीच्या निरंतर व आस्थापूर्वक उपासनेनें निष्पन्न होणारी सद्वृत्ति शास्त्रीबोवांमध्यें पूर्णपणें झळकत होती. ज्ञानप्राप्तीची अनिवार तृष्णा त्यांची कधींच तृप्त झाली नाहीं. बुद्धीची ज्ञानजन्य विशालता त्यांच्या ठायीं पूर्णपणें वसत होती. ज्याप्रमाणें त्यांचा विद्या-व्यासंग कधीं खळला नाहीं, त्याप्रमाणें विद्यादान करण्याच्या कामीं अपूर्व उत्साहबुद्धि त्यांची कधीं खळली नाहीं.'

१८७७ सालीं त्यांनी मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजांत संस्कृतच्या अध्यापकाची जागा स्वीकारली. त्या वेळीं त्या कॉलेजांत स्वार्थत्यागी वृत्तीचे विद्वान् जर्मन प्रोफेसर बरेच होते. त्यांची साधी राहणी व त्यागी वृत्ती ह्यांचा शास्त्रीबोवांच्या मनावर परिणाम झाला. असें म्हणतात कीं कांहीं वर्षांनीं जेव्हां त्यांच्या पगारांत वाढ करावी, असें प्रिंसिपाल्नें सुचवलें, तेव्हां त्यांनी मिळतें त्यापेक्षां जास्त वेतनाची आपल्यास मुळींच जरूर नाहीं, असें सांगितलें व मरेपर्यंत त्याच वेतनावर काम केलें. त्यांचा व्यासंग, निस्पृहपणा व करारी बाणा, ह्यांच्या योगानें सर्व अध्यापक-वर्गांत त्यांना फार मान असे. विद्यार्थीवर्गहि त्यांना फार वचकून असे. संस्कृतचेच नव्हेत, तर इतर सर्व विद्यार्थी देखील त्यांच्यापुढें अदबीनें वागत. कॉलेजच्या सर्व अध्यापकवर्गाकडून एकजात, केवळ निर्मल चारित्र्य व विद्वत्ता ह्यांच्या जोरावर मान मिळवणारे, शास्त्रीबोवांसारखे अध्यापक फार विरळा.

कॉलेजांत शास्त्रीबोवांच्या वर्गांत कधींहि गडबड, गोंधळ नसे. नित्याच्या व विद्यापीठानें नेमलेल्या अभ्यासक्रमाखेरीज, त्या त्या विषयाचें ज्ञान विद्यार्थ्यांना व्हावें म्हणून ते फार झटत. त्यांचें वाचन अफाट, स्मरणशक्ति तीव्र व ग्राहकशक्ति पण विपुल असल्यामुळें, केवळ नेमलेल्या पुस्तकांतच बुचकळ्या मारीत बसण्यानें बुद्धीची कुचंबणा कशी होते, ह्याचा त्यांना अनुभव होता व म्हणून स्वतःची बुद्धि नित्य नवें ज्ञान मिळवून परजून ठेवण्यांत ते जितके तत्पर असत, तितकाच स्वतःच्या विद्यार्थ्यांच्या—मग ते विद्यार्थी शाळेंतील कोंवळ्या बुद्धीचीं मुलें असोत,

कीं कॉलेजांतील प्रौढ तरुण असोत—बुद्धीला तरतरी आणून त्यांची ज्ञानलालसा वाढविण्याचा त्याचा अखंड प्रयत्न असे. हें त्यांच्या आयुष्याचें ध्येय होतें. तें गांठण्यासाठीं त्यांनीं अपरंपार कष्ट केले. हें ध्येय गांठण्याचा त्यांनीं दोन तऱ्हांनी प्रयत्न केला. त्यांपैकीं एक अयशस्वी व दुसरा यशस्वी झाला.

पहिला प्रयत्न म्हणजे ऐतिहासिक व धार्मिक विषयांवर ते वर्गांत व्याख्यान देत. पण एक तर वक्तृत्व त्यांना असावें तितकें साध्य नव्हतें; व दुसरें म्हणजे पुष्कळ वेळां ते आपल्या अज्ञान विद्यार्थ्यांस इतक्या गहन विचारण्यांत घेऊन जात, कीं त्या बिचाऱ्यांस त्यासंबंधानें विचार करणें तर दूरच राहिलें, पण हें सर्व प्रवचन कशाबद्दल आहे, हेंहि कळेनासें होई. उत्साहाच्या भरांत शास्त्रीबोवांच्या लक्षांत राहत नसे; व त्यांचें ज्ञानमत्र तसेंच कांहीं वेळ चालू राही. थोड्या वेळानें, ते आपण सांगितलेलें विद्यार्थ्यांना कितपत कळलें आहे, त्याची चांचणी करण्याकरतां मधून मधून प्रश्न विचारीत. अर्थातच उत्तर देण्याशिवाय गत्यंतर नसल्यानें, एखादा विद्यार्थी साहजिकच कांहीं तरी तारे तोडी; व मग शास्त्रीबोवांच्या संतापाचा पारा झटकन चढून, ते तारस्वरानें फिरून व्याख्यानाला सुरुवात करीत. पण ह्या वेळीं मात्र सारा रंग पालटे. त्या मद्र विद्यार्थ्यांच्या डोक्यांत प्रकाश पडावा, म्हणून शास्त्रीबोवा आपलें म्हणणें अगदीं अस्खलित व सोप्या भाषेंत एकामागून एक मांडीत, मग तें विद्यार्थ्यांस कळलें आहे कीं नाहीं, तें पाहत. ह्या वेळीं त्यांचें अध्यापनाचें सुप्त कौशल्य, अगदीं न कळत प्रकट होई. ह्या वेळीं मात्र, ते काय म्हणतात, तें कोणाला समजलें नाहीं, असें होत नसे. केवळ परीक्षेकरतां अभ्यास करावयाचा म्हणून करावयाचा, अशा वृत्तीच्या विद्यार्थ्यांना मात्र ही एक शिक्षा वाटे.

शिकविण्याची दुसरी तऱ्हा, म्हणजे क्रमिक व इतरहि पाठ ते सुलभ लेखनाच्या द्वारें शिकवीत, ही होय. उदाहरणार्थ, त्यांचीं शिवाजी,

संभाजी, राजाराम, अहिल्याबाई होळकरीण इत्यादि छोटीं छोटीं ऐतिहासिक चरित्रें, मराठी भाषेचें व्याकरण, संस्कृत भाषेचें व्याकरण, वामनी व मोरोपंती वेंचे इत्यादि चिमुकलीं पुस्तकें. हीं पुस्तकें अत्यंत सोप्या भाषेंत, पण फार विवेचक बुद्धीनें लिहिलेलीं असून, शिकवणाराला व शिकणारालाहि सहजसाध्य होतील, अशीं आहेत. हीं पुस्तकें लिहितांना, शास्त्रीबोवांना विद्यार्थ्यांच्या अडचणींची, उणीवांची, पूर्णपणें जाणीव असे. विशेषतः व्याकरणासारखा रूक्ष व कठिण विषय सुद्धां, इतक्या सोप्या भाषेंत व भरपूर माहितीसकट हाताळलेला, इतर ठिकाणीं क्वचितच पाहावयास मिळेल. आपलीं हीं छोटीं छोटीं पुस्तकें शास्त्रीबोवा मुक्त हस्तानें विद्यार्थ्यांना वांटीत.

झेवियर कॉलेजमध्यें त्यांनी सतत तीस वर्षें निरलसपणें काम केलें. ह्या तीस वर्षांत त्यांनीं एकदाहि रजा घेतली नाहीं; हें त्यांच्या कर्तव्यबुद्धीचें व निकोप प्रकृतीचें उत्तम निदर्शक आहे. अध्यापकाचें काम करीत असतांनाच ते कालवश झाले; आणि मरेपर्यंत अध्ययन व अध्यापन पुऱ्या दमानें व हौसेनें करण्याची त्यांची मनीषा पुरी झाली

शास्त्रीबोवा वर्णानें बरेच सांवळे असून त्यांची शरीरयष्टि भव्य होती परंतु खांदे वाकवून चालण्याच्या त्यांच्या संवयीमुळें, त्यांच्या शरीरांत बांधेसूदपणा दिसत नसे. त्यांची चर्या भव्य व उग्र असल्यामुळें, पहणाऱ्याला त्यांच्याविषयीं अेकदम वचक वाटे त्यांची राहणी साधी व पोशाख साधा पण विशिष्ट तऱ्हेचा असे. त्यांचा तो रुमाल, बंद मोकळे सोडलेला अंगरखा, विचारमग्न असल्याची ती साधुचर्या, तें मान वेळ्ंत आणि खांदे उडवीत व हात वर करीत चालणें, हीं कित्येक वर्षे त्यांच्या परिचित लोकांच्या लक्षांत राहातील.' असे 'बालबोधा'ने उद्गार काढले आहेत, ते खरोखरच योग्य आहेत. त्याचप्रमाणें 'सुबोधपत्रिकें'त देखील असें म्हटलें आहे, की 'त्यांच्या मृत्युमुळे झालेले नुकसान भरून येणें शक्य नाहीं. कारण त्यांचें सर्वच कांही विशेष होतें. त्यांची भाषा, त्यांचें विचार, त्यांची बोलण्याची ढब, त्यांची आपले

विचार प्रदर्शित करण्याची रीत, त्यांचा पोशाख,—फार काय त्यांची चाल—सर्व कांहीं विशेष होतें.

त्यांचा स्वभाव अबोल आणि तापट होता. त्यांतल्या त्यांत ते प्रसिद्धिविमुख असल्यामुळें, त्यांचें मित्रमंडळ फार थोडें होतें. परंतु वरून रूक्ष दिसणारे शास्त्रीबोवा, अंतर्यामीं फार प्रेमळ व साध्या वृत्तीचे होते, ही गोष्ट त्यांच्या स्नेहाचा व सहवासाचा लाभ ज्यांना घडला होता, त्यांनीं अनेकवार बोलून दाखविली आहे. कै. बाळकृष्ण नारायण देव, कै. वा. वा. नवरंगे व श्री. घोरपडे, या तिघांनींहि आपल्या चरित्रांत शास्त्रीबोवांच्या निष्कपट व प्रेमळ वृत्तीची ग्वाही दिलेली आहे. त्यांचा स्वभाव निर्मत्सर होता. शत्रूच्या देखील भाग्याचा त्यांना कधीं हेवा वाटला नाहीं. वैषम्याचें बीज त्यांच्या स्वभावांतच नसल्यामुळें, ते अंतर्यामीं संतुष्ट असत.

त्यांच्या गंभीर स्वभावामुळें, त्याचप्रमाणें त्यांची राहणी अंतर्बाह्य एकाच स्वरुपाची असल्यामुळें त्यांचें खाजगी जीवन किंवा विचार, त्यांच्या अगदीं निकटच्या आप्तांना सुद्धां कधीं पूर्णपणें कळले नाहींत. शास्त्रीबोवा स्वतःच्या बाबतींत मूकवृत्ति धारण करून असत; व सर्व वेळ उद्योगांत निमग्न राहत; हेंहि ह्या त्यांच्या अलिप्तपणाचें एक कारण असूं शकेल.

त्यांचें लेखन अफाट व उद्योग अविरत असून देखील, त्यांचें जीवन विशेष घडामोडीनें भरलेलें नव्हतें. त्यामुळें सांगण्यासारखे प्रसंग त्यांच्या आयुष्यांत फार थोडे आले. ते जातिवंत विद्यार्थी होते; व विद्यार्थ्या-प्रमाणेंच त्यांचा आयुष्यक्रम शेवटपर्यंत अगदीं साधा व व्यवहारापासून जरा अलिप्त असा राहिला. शास्त्रीबोवांच्या आयुष्यांत विकट असे प्रसंग फार थोडे. पैशाची त्यांनीं कधीं पर्वा केली नाहीं. तरीपण दारिद्र्य अगर वाण अशी त्यांना कधींच भासली नाहीं. त्यांच्या आयुष्यांत जे कांहीं विकट प्रसंग आले, ते सर्व आप्तांच्या मृत्यूचेच होते. त्यांपैकीं

त्यांस सर्वांत मोठा धक्का, १८९७ सालीं, त्यांच्या एकुलत्या एक मुलीच्या मरणाचा बसला. तिच्यावर त्यांची फार आशा होती. दुसरा तितकाच मोठा धक्का, १९०७ सालीं पुत्रसमान मानलेल्या चुलतभावाच्या मृत्यूचा बसला. ह्यानंतर एकाच वर्षांत म्हणजे १९०८ सालीं ते कालवश झाले. संततिमुख वजा केल्यास कौटुंबिक स्वास्थ्य शास्त्रीबोवांस चांगल्या प्रकारचें लाभलें होतें. त्यांची पत्नी सुंदराबाई प्रेमळ, कष्टाळू व पतिपरायण अशी होती. स्वतःचा कौटुंबिक पसारा असा कांहींच नसतांना देखील सुंदराबाई आपल्या मातृहीन चुलत दिरानणंदांची आई झाली. ह्या मोठ्या कुटुंबाचा भार वहाण्यांत तिला धन्यता वाटे. शास्त्रीबोवांनीं व सुंदराबाईनें अशा तऱ्हेनें आपलें अपत्यविरहाचें दुःख गिळून टाकलें आणि प्रपंचाचा गाडा शेवटपर्यंत धीरानें चालविला. शास्त्रीबोवांच्या मृत्यूनंतर एका तपानंतर सुंदराबाई वारल्या.

शास्त्रीबोवांस प्रसिद्धीची लालसा मुळींच नसे. कॉलेजांत देखील, कुणावर 'छाप मारण्याचा' ओझरता सुद्धां प्रयत्न त्यांनी केला नाहीं. कॉलेजांत कांहीं झालें कीं फोटो काढण्याची वहिवाट असते; पण शास्त्रीबोवांना त्याचा तिटकारा असे. उभ्या एकतीस वर्षांत केवळ एकदाच व तोहि प्रिन्सिपालच्या तीन वर्षांच्या आग्रहानंतर, ग्रूपमध्यें आपला फोटो त्यांनी काढूं दिला. त्यांचा मृत्यूनंतर टाईम्सने ह्या गोष्टीचा मुद्दाम उल्लेख केला होता.

मुंबई विद्यापीठाशीं त्यांचा निकटचा संबंध होता. विद्यापीठांत त्यांना १९०२ सालीं 'विल्सन फायलॉलॉजिकल लेक्चरर' म्हणून नेमलें होतें. हीं त्यांचीं व्याख्यानें फार प्रसिद्ध आहेत. त्याचप्रमाणें ते कित्येक वर्षे इंटरचे संस्कृतचे परीक्षक होते. परीक्षेची प्रश्नपत्रिका केवळ विद्यार्थ्यानें किती पोपटपंची केली आहे, ते पाहण्याचें साधन नसून त्याला स्वतः होऊन चौकसपणानें कितपत विचार करतां येतो, त्याचें क्रमिक पुस्तकांबाहेरचें ज्ञान कितपत आहे, तें अजमावण्याचें मुख्य साधन आहे,

असें त्यांचें मत होतें. अर्थात् अशा प्रकारची प्रश्नपत्रिका काढली, म्हणजे सहाजिकच घोकंपट्टीला आळा बसून, विद्यार्थ्यांचें ज्ञानक्षेत्र आपोआपच वाढत जाईल, अशा विचारानें त्यांनी निराळ्या वळणाची, विद्यार्थ्यांच्या विवेचक वृत्तीला उत्तेजन मिळेल अशा तऱ्हेची, प्रश्नपत्रिका काढण्यास सुरवात केली. तिचें परिणत स्वरूप आज दृष्टीस पडत आहे.

'उमेदवारांची साडेसाती' हा बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांच्या अडचणी लक्षांत घेऊन लिहिलेला त्यांचा लेख, फार महत्त्वाचा व उद्बोधक आहे. बी. ए. च्या कार्यक्रमांत इतिहास व भाषाविषय—नुसतें संस्कृतच नव्हे तर प्राकृत देखील—ह्यांवर अधिक भर द्यावा, कारण ते विषय विद्यार्थ्यांच्या संस्कृतीस अधिक पोषक आहेत, असें त्यांनी प्रतिपादिलें आहे, तें योग्य आहे; पण त्याबरोबरच अर्थशास्त्र व भौतिकशास्त्र यांबद्दल त्यांनी जो कटाक्ष दाखविला आहे, तो अर्थातच आजकाल कोणास पसंत पडण्यासारखा नाहीं.

'आमची देशी भाषा विद्यापीठीं शोभण्यासारखी आहे कीं नाहीं?' ह्या त्यांच्या लेखानें त्या वेळीं मुंबईच्या विद्वद्वर्गात फार खळबळ उडवून दिली होती. कै. डॉ. श्रीधरपंत भांडारकर ह्यांनीं देशी भाषेचा विद्यापीठाच्या कार्यक्रमांत इन्कार केला होता. त्याला आव्हान म्हणून, शास्त्रीबोवांनीं प्रार्थनासमाजांत जाहीर व्याख्यान देऊन सदर लेख प्रसिद्ध केला.

केवळ दुसऱ्याच्या संस्थेंत पगारी शिक्षक म्हणून काम करणें, शास्त्रीबोवांना प्रशस्त वाटत नव्हतें. दुय्यम शिक्षणाकडे त्यांचें अधिक लक्ष्य असे. बाळपण व तारुण्य ह्यांच्या मध्यावस्थेंत मुलांच्या मनावर होणारे संस्कार बरेच चिरस्थायी असतात. क्रमिक अभ्यासक्रम संभाळून देखील उत्तम चारित्र्यवान् आणि मनापासून ज्ञान मिळविण्याची खटपट करणारे विद्यार्थी तयार करून दाखवावयाचे, ह्या उद्देशानें त्यांनी स्वतःची एक शाळा काढण्याचें ठरविलें.

शास्त्रीबोवांच्या डोक्यांत एखादी कल्पना आली, कीं तिला मूर्त स्वरूप येण्यास विशेष अवधि लागत नसे. ते व कै. नारायण त्र्यंकाजी गोत, ह्या दोघांनी मिळून १८८४ मध्यें 'बॉबे हायस्कूल' नांवाची संस्था काढली; पण थोडेच दिवसांनंतर ह्या दोन चालकांचें पटेनासें होऊन शास्त्रीबोवांनी त्याचा संबंध कायमचा तोडून टाकला. त्यानंतर फिरून खटपट करून, १८८६ मध्ये त्यांनी 'मराठा हायस्कूल' नांवाची शाळा सरकारी मदतीची अपेक्षा न करतां स्वतःच्या हिंमतीवर चालू केली.

शास्त्रीबोवा जरी नेमस्तपक्षाचे होते, तरी सरकारी नोकरी करणें किंवा शाळेला मदत घेणें, त्यांना मुळींच पसंत नव्हतें. सरकारी मदत घेतल्यास शाळा सर्वस्वीं दुसऱ्याच्या तंत्रानें चालवावी लागेल, व आपल्याला पाहिजे त्या तऱ्हेचे प्रयोग करून पाहण्यास मुळींच सवड सांपडणार नाही, हें ते ओळखून होते. शिवाय स्वतःच्या कर्तृत्वावर त्यांचा भरंवसा होता. त्याप्रमाणे त्यांनी स्वतःसारखेच निःस्पृह पण उत्साही असे शिक्षक मदतीस घेतले व शाळा चालू केली. त्यांच्या त्या वेळच्या शिक्षकवर्गात प्रो. धोंडो केशव कर्वे हे एक होते.

ह्या शाळेसाठीं शास्त्रीबोवांनी अविश्रान्त मेहनत घेतली. इतिहास, व्याकरण व चरित्रें ह्या विषयांवर त्यांनीं स्वतः पुस्तकें तयार केलीं; व त्या योगानें विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिविकासाला इतर शालेय पुस्तकांपेक्षां अधिक मदत होते हें सप्रमाण सिद्ध करून दिलें. थोड्याच अवधींत ही शाळा इतकी नांवारूपाला आली, कीं ती बरींच वर्षे एल्फिन्स्टन हायस्कूलसारख्या जुन्या नामांकित संस्थेची प्रतिस्पर्धी समजण्यांत येत होती.

शास्त्रीबोवांनी त्या वेळीं तयार केलेल्या विद्यार्थ्यांपैकी बरेचजण पुढे प्रसिद्धीस आले. रँग्लर परांजपे हे त्यांपैकींच एक होत. शास्त्रीबोवांच्या मतें, शाळेच्या अभ्यासक्रमांत धार्मिक शिक्षणाचा अंतर्भाव होणें जरूर

होतें; व त्याप्रमाणें त्यांनी शाळेंत तुकाराम, एकनाथ इत्यादि मराठी संतांच्या पुण्यतिथि दरवर्षी साजऱ्या करण्याचा अभिनव उपक्रम सुरू केला. त्यांचीं छोटीं चरित्रें लिहून, तीं आपल्या विद्यार्थ्यांना ते शिकवूं लागले; आणि त्यांच्या काव्याची गोडी व भागवत धर्माचीं तत्त्वें, ते मुलांना समजावून देऊं लागले. या त्यांच्या उपक्रमाबद्दल त्यांच्या प्रतिपक्षांतील लोकांनीहि त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें.

शास्त्रीबोवांच्या शैक्षणिक कार्याविषयीं सर्वांचें एकमत व तेंहि आदरपूर्ण असेंच आहे. शास्त्रीबोवांच्या सामाजिक कार्याच्या बाबतींत मात्र त्यांच्याविषयीं, अगदीं परस्परविरुद्ध व तीव्र स्वरूपाचीं दोन मतें आढळून येतात. 'सुधारकां'त, विशेषतः ब्राम्हणेतरांत, त्यांच्याविषयीं निरतिशय आदर दिसतो, उलट जहालमतवादी व सामाजिक सुधारणेस विशेष अनुकूल नसलेल्या कंपूनें, त्यांचीं वारंवार टर उडविण्याचा व ब्राम्हणमंडळींत त्यांचें वजन पडूं न देण्याचा, आटोकाट प्रयत्न केलेला पाहावयास सांपडतो. शास्त्रीबोवा जरी ब्राम्हणेतरांचे कैवारी होते, तरी त्यांचा कोणत्याहि क्षेत्रांत गट असा नव्हता. त्यामुळें त्यांच्यावर आक्षेप घेणारे अनेक, व उत्तर देणारे ते एकटेच, असें बहुतेक होई. पेशवाईतल्या एकांड्या शिलेदारासारखी त्यांची अवस्था होती. म्हणूनच ते वारल्यानंतर प्रतिपक्षाचे बोल बराच काळपर्यंत जनतेच्या मनावर बिंबले व शास्त्रीबोवा लोकमताची पर्वा न करणारे, कीर्तीस तुच्छ लेखणारे असे होते, म्हणून त्यांचा कंपू असा राहिला नाहीं. त्यांच्या मरणानंतर, त्यांची बाजू जशीच्या तशी लोकांपुढें मांडणारा कोणी प्रभावशाली शिष्य किंवा मित्र त्यांना नव्हता; आणि त्यामुळें त्यांच्या कार्याचें विस्मरण जनतेस फार लवकर पडलें.

शास्त्रीबोवांनीं सामाजिक चळवळींकडे लक्ष्य पुरविण्यास सुरवात केली, तो काळ संक्रमणाचा होता, राजकीय आंदोलनांना त्याच वेळीं अधिक मूर्त स्वरूप येऊं लागलें होतें. पण राजकारणाचीं मुळें समाजकारणाइतकीं खोल गेलेलीं नव्हतीं. विशेषतः समाजसुधारणेची खरीखरी कळकळ

वाळगणारी बहुतेक मंडळी नेमस्त मताची, सरकारी नोकरींत शिरलेली, किंवा सरकारशीं सहानुभूति वाळगणारी, अशी होती. ह्या मंडळींत साधारण साहेब लोकांबद्दल विशेष आदर असे. इंग्रजी भाषा व देशी भाषा कुचकामाच्या, अशीहि त्या काळच्या बऱ्याच सुधारणावादी तरुणांची समजूत होती. परंतु ह्या वेळेस ही सर्व मंडळी सरसकट पाश्चिमात्य राहणीकडे, विशेषत: धर्माकडे, जी साहजिक झुकली असती, ती न झुकण्यास दोन तीन कारणें झालीं. तीं म्हणजे प्रार्थनासमाजाची स्थापना व भरभराट; आणि राजकीय जागृतीची सुरवात. प्रार्थनासमाजाच्या संस्थापकांत न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भांडारकर, परमानंद, भागवत इत्यादि मंडळी प्रमुख होती. आणि त्यांनी ख्रिस्ती व भागवतधर्माची सांगड घालून, नवीन तऱ्हेनें, मूर्तिपूजाविरहित उपासना करण्यास सुरवात केली. सामाजिक सुधारणा, हे ह्या पक्षाचें मुख्य ध्येय होतें. ह्या सुधारणेचीं सूत्रें (१) बालविवाहप्रतिबंध, (२) विधवाविवाह, (३) स्त्रीशिक्षण, (४) जातिभेदाचें उच्चाटण, व (५) शिक्षणाचा प्रसार, ह्यावर मुख्यत्वें अवलंबून होतीं.

शास्त्रीबोवांचीं मतें प्रारंभीं जुन्या वळणाचीं होतीं; परंतु जसजसें त्यांचें वाचन वाढूं लागलें, आणि त्यांचा संस्कृत ग्रंथांशीं परिचय जास्त होऊं लागला, तसतशी त्यांची विवेचक बुद्धि जागृत होऊं लागली; आणि त्याबरोबरच सुधारक चळवळीकडे त्यांचें चित्त जास्त ओढ घेऊं लागलें. ह्या त्यांच्या स्थित्यंतराला व त्यांच्या लेखनाला एकदमच प्रारंभ झाला. त्यामुळें त्यापूर्वीची त्यांची मनोभूमिका फारच थोड्या जणांस माहित आहे.

शास्त्रीबोवांचें मन सुधारणेकडे वळण्यास, व तें तेथें कायमचें स्थिर होण्यास, दुसराहि एक घरगुती संबंध कारणीभूत झाला. तो म्हणजे त्याचे चुलते कै. भास्कर हरि भागवत ह्यांचा सहवास होय. कै. भास्करराव भागवत हे मुंबईचे त्या काळाचे एक अबोल पण कर्ते व प्रमुख

सुधारक होते. प्रार्थनासमाजाच्या आद्य संस्थापकांपैकीं ते एक असून, त्यांच्यामुळेंच शास्त्रीबोवांचा न्यायमूर्ति रानड्यांशीं अधिक निकटचा संबंध जुळून आला. रानड्यांविषयीं शास्त्रीबोवांना आदर असे. मराठी भाषा बघावी तर रानड्यांची, समाजसुधारणेची कळकळ रानड्यांची, व राजकीय मतें रानड्यांचीं, असें ते म्हणत.

'रानडे कंपू'बद्दल त्यांना फार आदर व अभिमान वाटत असे; परंतु खरें पाहिलें असतां, शास्त्रीबोवांच्या व रानडेप्रभृति प्रार्थनासमाजाच्या मंडळींच्या, सामाजिक व धार्मिक दृष्टिकोणांत कितीतरी फरक आहे. रानड्यांना ते गुरुस्थानीं मानीत असले, तरी प्रार्थनासमाजाचीं बरींच तत्त्वें त्यांना मान्य नसत, व तें ते स्पष्टपणें बोलून दाखवीत.

प्रार्थनासमाजाच्या तत्त्वांशीं दोन बाबतींत त्यांचा मुख्यत्व मतभेद होता. पहिला धार्मिक बाबतींत; समाज कोणताहि ग्रंथ अगर वचन, प्रमाण म्हणून मानावयास तयार नव्हता. त्याचप्रमाणें समाजाची सहानुभूति, तुकाराम वगैरे कांहीं संत सोडले तर, बहुतेक पाश्चिमात्य वळणाकडे झुकलेली असे. शास्त्रीबोवांस हें पसंत नव्हतें. त्यांची वैदिक धर्मावर, विशेषतः उपनिषदांवर, अचल श्रद्धा असे. गायत्रीमंत्र व पर्यायानें सूर्योपासना, आत्मिक बळ वाढविण्यास कारणीभूत होते; असा त्यांचा अखेरपर्यंत भरवंसा होता. त्यांचा वैदिक संस्कृतीवर विश्वास असल्यानें, उपनयन, विवाह इत्यादि संस्कार, केवळ वैदिक मंत्रांनीच यथायोग्य करतां येतात, असें त्यांचें मत होतें.

पाश्चिमात्यांच्या अनुकरणाबद्दल त्यांना तिटकारा असे. प्रार्थनासमाजाच्या धोरणावर टीका करतांना, एकदां ते असें म्हणाले, की 'जर प्रार्थनासमाजाचें मंदिर खरोखर सार्वजनिक मराठ्यांचें व्हावें अशी तुमची इच्छा असली, तर ब्रम्हद्वेषाचीं बिगें काढून टाका. अस्सल मराठ्यांचा धर्म प्रार्थनासमाजांत सुरू करा. रामाचें किंवा विठोबाचें नांव गाळून टाकणें, व मराठ्यांच्या देवतांची टर करून मूर्तिपूजा पाप समजणें, यांत निदान

आम्हांस तरी कांहीं शहाणपण दिसत नाहीं.” तीच गोष्ट विधवाविवाहाची. विधवाविवाहाला प्रतिकूल असें एक पुस्तक त्यांनी १८८६ मध्यें प्रसिद्ध केलें; तेव्हांपासुन प्रार्थनासमाजांतील कित्येक जणांच्या सहानुभूतीला ते मुकले. तरी पण प्रार्थनासमाजाचें व त्यांचें नातें शेवटपर्यंत सलोख्याचें होतें. ‘ सुबोधपत्रिके’त त्यांचे कित्येक लेख आले आहेत.

स्त्रीशिक्षणाबद्दल शास्त्रीबोवांस फार सहानुभूति असे. बौद्धिक दालनांत स्त्री-पुरुष असा भेद करणें अनुचित आहे, असें त्यांचें मत होतें. आपल्या नात्यांतील कित्येक विधवांस, स्वतःपुरतें लिहितांवाचतां यावें, म्हणून त्यांनी शिकविलें. तसेंच घरांतल्या मुली, सुना ह्यांनाहि ते नेमानें मराठी–संस्कृत वगैरे शिकवीत परंतु शिक्षण घेऊन पुरुषांशीं स्पर्धा करण्याच्या दृष्टीनें, स्त्रीनें आर्थिक क्षेत्रांत प्रवेश करावा, हें त्यांस तितकेंसें पसंत नसे. विधवा स्त्रियांनीं, किंवा ध्येयवादी कुमारिकांनी, समाजहिताप्रीत्यर्थ संस्थेंत काम करावयास त्यांची आडकाठी नसे. संयमशील पतिव्रता व विद्येच्या द्वारें धर्माचें तत्त्व ओळखणारी आर्य स्त्री, शास्त्रीबोवांना आदर्शवत् वाटे. गार्गी, मैत्रेयी, सावित्री वगैरे स्त्रियांबद्दल त्यांस निरतिशय आदर वाटे; आणि स्त्रियांत शिक्षणाचा फैलाव झाल्याखेरीज सीता-सावित्रीसारख्या स्त्रिया निपजणार नाहींत, अशी त्यांची भावना होती.

मोरोपंतांच्या नलोपाख्यानावर ‘ पुणेंवैभवांत ’ त्यांनी एक विवेचक लेखमाला सुरू केली होती. त्यांत नलानें त्याग केल्यानंतर दमयंतीची जी स्थिति झाली, तिचें करुण वर्णन मोरोपंतांनी केलें आहे, तें शास्त्रीबोवांना अत्यंत आवडे. पतिव्रतेचा आदर्श असावा तर दमयंती-सारखा; स्वयंवरांत स्वतः पति पसंत करण्याची, इतकेंच काय पण नलानें सोडल्यानंतर दुसरें लग्न करण्याची, पूर्ण मुभा असून देखील दमयंतीनें सुखाची पर्वा न करतां, पतीच्या बाबतींत जी त्यागी वृत्ति व एकनिष्ठता दाखविली आहे, ती स्त्रियांनी कित्ता गिरविण्याजोगी आहे, असें शास्त्रीबोवांचें म्हणणें होतें. ह्याच वेळीं त्यांनी थोड्या शिक्षणानें चढून जाणाऱ्या व पाश्चात्य देखाव्यावर भुलून सुखाच्या मागें धांवणाऱ्या

आधुनिक स्त्रियांवर ताशेरे झाडले आहेत. नटूनथटून राहणाऱ्या सुखासीन स्त्रियांबद्दल, शास्त्रीबोवांस विलक्षण तिटकारा वाटे. त्याचप्रमाणें प्रेमचेष्टांत गर्क होणाऱ्या तरुणींबद्दल त्यांचें मत फार वाईट असे. कालिदासाच्या सर्वच नायिका (नायक पण) त्यांना छचोर व तिरस्करणीय वाटत. संधि मिळाली पुरे कीं शकुंतलेवर त्यांनी झोड उठवली नाहीं असें झालेंच नाहीं.

ध्येय व कर्तव्य ह्यांपुढें शृंगारसुख अगदीं हीन मोलाचें आहे, अशी त्यांची भावना होती, व म्हणूनच पुनर्लग्नाबद्दल मग तें पुरुषाचें असो वा स्त्रीचें असो, त्यांचें अत्यंत प्रतिकूल मत होतें. स्वतःची पत्नी असून वामसंबंध करणारा पुरुष, अगर काडीमोड करून पुन्हा संसार करणारी स्त्री, पशुतुल्य होत, असें ते वारंवार प्रतिपादीत. संस्कृत ग्रंथांच्या अध्ययनानें त्यांच्या ह्या मतांस अधिकच पुष्टि मिळाली, व त्या ग्रंथांच्या आधारावर त्यांनीं विधवाविवाह अशास्त्र आहे, असें प्रसिद्ध केलें. तें बहुतेक पुनर्विवाहाचे कैवारी डॉ. रामकृष्णपंत भांडारकर ह्यांना उत्तर असावें.

ह्या त्यांच्या लेखानें, सुधारक मंडळींत बरीच खळबळ उडाली. वादविवादांत काय किंवा लेखांत काय, शास्त्रीबोवांनी आपलेंच म्हणणें खरें आहे, असें धोरण ठेवलें; व ते ह्या बाबतींत अधिकच जहाल मताचे बनले. जातिभेदाप्रमाणेंच पुनर्विवाहाचा प्रश्न देखील त्या वेळीं बरींच वर्षे चिघळत राहिला होता. त्यामुळें एक फायदा झाला, कीं विचारी माणसांस प्रत्यक्ष उदाहरणें पाहून, पुनर्विवाहाविषयीं विचारांतीं अनुकूल किंवा प्रतिकूल मत ठरविण्यास, भरपूर सवड मिळाली. शास्त्रीबोवांच्या बाबतींतहि तसेंच झालें.

१८८६ च्या वादळानंतर, कांहीं वर्षे त्यांनीं ह्या विषयावर महत्त्वाचें लेखन, किंवा जाहीर भाषण वगैरे केलें नव्हतें. १९०१ सालापासून पुन्हां त्यांचें लक्ष ह्या प्रश्नाकडे वळलें. पण ह्या काळांतील त्यांचे लेख संदिग्ध आहेत. उदाहरणार्थ, ‘एक विधवागृह हवें आहे,’ हा त्यांचा ‘सुबोध

पत्रिकेंतील लेख फार महत्त्वाचा आहे. त्यांत विधवांच्या शिक्षणासाठीं व त्यांचे विवाह सुलभ रीतीनें जमून येण्यासाठीं, प्रत्येक जातीनें पुण्यामुंबईसारख्या शहरांत विधवागृहाची स्थापना करावी, व त्या त्या समाजांतील पुढाऱ्यांनीं ह्या बाबतींत अधिक लक्ष पुरवावें, असें म्हटलें आहे. परंतु त्या लेखांतील 'मांडवशोभा' ह्या एका शब्दानें, हा लेख पुनर्विवाहाची टर करण्याच्या उद्देशानें लिहिला आहे, कीं कन्याकुन्या कळवळ्यानें लिहिला आहे, हें समजत नाहीं. संस्कृत शब्दांची हकालपट्टी करून, त्या जागीं अस्सल मराठी वळणाचे शब्द वापरण्याचे, शास्त्रीबोवांचे जे हमखास प्रयत्न ह्या काळांत चालू होते, त्यांमुळे दखील त्यांनी 'मांडवशोभा' हा शब्द वापरला असावा. कारण वरपासून खालपर्यंत छद्मी व उपरोधिक लिहिण्यापेक्षां, जें लिहावयाचें तें एकदम, एक घाव कीं दोन तुकडे असें लिहिणें, त्यांस अधिक पसंत असे; व पुढें दोनचार वर्षांच्या अवधींत त्यांच्या मतांत जें परिवर्तन आलें त्यावरून लेख उपरोधिक नसावा, असें वाटतें.

१९०३ सालीं 'सुधारकां'त 'विवाह व लग्न' आणि 'विधवाविवाह' म्हणून जे त्यांचे दोन लेख आले आहेत त्यांवरून विवाहाचे वैदिक मंत्र कुमारिकेच्या लग्नालाच उद्देशून म्हटले आहेत, विधवेच्या नव्हेत, असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे: तरी पण विधवाविवाहाला श्रुतींत आधार आहे, असें त्यांनी उदाहरणें देऊन दाखविलें आहे. अर्थात् विधवाविवाह त्यांना जरी अजून पूर्णपणें मान्य नव्हता तरी त्यांची त्या बाबतींतली वृत्ति, बरीच सहिष्णु झाली होती, असें वाटतें.

१९०५ सालीं मात्र ग्रंथांच्या खोल अभ्यासानें व सामाजिक निरीक्षणानें, त्यांच्या पूर्वीच्या मतांत पूर्ण पालट झाला: व त्यांनीं पुण्यांत एक विद्वत्ताप्रचुर व अतिशय सुंदर व्याख्यान दिलें. त्यांत त्यांनी विधवाविवाह सशास्त्र आहे, इतकेंच नव्हे तर विधवांस शिक्षणाची, किंवा वाटल्यास विवाहाची, सवलत मिळण्यासाठीं विधवागृहाची आव-

श्यकता आहे, असें अत्यंत कळकळीनें प्रतिपादन केलें. नारदस्मृतीच्या आधारानें विधवाविवाह सशास्त्र, इतकेंच नव्हे तर योग्य आहे असें सांगून ते म्हणाले, कीं एकदां लग्न झालेलीचें पुन्हां लग्न करतांना निषेध करणें, हें पाखंड आहे; ब्राम्हण म्हणविणारांनी तें झुगारून द्यावें; आणि मनापासून विधवाविवाहाचा प्रचार करावा. हें व्याख्यान जसेंच्या तसें 'ज्ञानप्रकाशां'त छापून आलें होतें. पण दुर्दैवानें बऱ्याचशा सुधारक मंडळींचें त्याकडे जावें तसें लक्ष गेलें नाहीं; आणि त्यामुळें शास्त्रीबोवा पुनर्विवाहास प्रतिकूल होते, हा त्यांच्याविषयींचा गैरसमज अद्यापि कायम आहे.

स्त्रियांच्याविषयीं शास्त्रीबोवांस फार आदर असे. संसारांत व धर्माच्या बाबतींत, स्त्री-पुरुषांच्या दर्जांत विषमता असावी, हें त्यांना बिलकूल पसंत नव्हतें आणि म्हणूनच आत्मिक विकासाकरितां उपनयनाची पुरुषाइतकीच स्त्रीला पण जरूर आहे, तो तिचा हक्क आहे, असें ते वारंवार प्रतिपादन करीत. त्या बाबतींत त्यांना खूपच विरोध सहन करावा लागला. आपल्या मुलीची ते मुंज करणार होते; पण तिच्या अकाली निधनानें त्यांचा बेत सफल झाला नाहीं. स्त्रियांच्या बाबतींत वपनासारखे जे अत्याचार व इतर गांजणूक होत असे, त्याबद्दल त्यांना मोठी चीड येई; पण इतकें मात्र खरें, कीं एकंदर स्त्रियांच्या प्रश्नाला, आगरकर व कर्वे, ह्यांच्याइतकें महत्त्व त्यांनीं दिलें नाहीं.

ब्राम्हणेतरांचा प्रश्न शास्त्रीबोवांना फार जिव्हाळ्याचा वाटे. त्यांच्या समाजांतील अज्ञान, दारिद्र्य, व वरिष्ठ जातींकडून होणारी त्याची उपेक्षा, ह्यांबद्दल त्यांस चीड येई. कै. ज्योतिबा फुले यांच्या मृत्यूनंतर, ब्राम्हणेतरांच्या चळवळीचीं सूत्रें हालवून, त्या समाजांत जागृति करण्याचें काम जर कोणीं अत्यंत निःस्पृहपणें केलें असेल, तर तें शास्त्रिबोवांनींच. फार काय पण 'ब्राम्हणेतर' हा शब्द देखील त्यांनीच प्रथम रूढ केला.

जातिभेदावर त्यांचा मोठा कटाक्ष असे; परंतु वैदिक वर्णाश्रमधर्मावर त्यांचा विश्वास होता. ' चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं ' हें गीतेंतलें वचन सार्थ आहे, असें त्यांनी ' चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं ' ह्या आपल्या लेखांत म्हटलें आहे. मूळचे वर्ण व हल्लींच्या जाती एक नव्हत, असें त्यांचें म्हणणें होतें. गुण व कर्म ह्यांच्यावर वर्ण उभारले होते. जात ही केवळ जन्मावर अवलंबून असते, व त्यामुळें उच्चनीच भेद बळावून गुणांचें चीज होत नाहीं, असें ते म्हणत. त्यांतल्या त्यांत अस्पृश्यतेवर तर त्यांचा मोठा दांत असे. वेदांत अस्पृश्यतेला काडीमात्र आधार नाहीं. बौद्ध व जैन धर्मानंतर पौराणिक काळांत खरा ब्राम्हणी किंवा वैदिक धर्म लोपून, बौद्ध व जैन धर्मावर आधारलेला हल्लींचा ' भिक्षुकी ' भटी किंवा ' हिंदु धर्म वा अधर्म ' हा उदयास आला, व ह्याच विषवृक्षाचीं कडू फळें आज आमच्या समाजास भोंवत आहेत, असें त्यांचें मत होतें. मूळचे ब्राम्हण, उपनिषदांतील व महाभारतकालीन ऋषि, ज्ञानाचे भोक्ते, सत्यप्रिय आणि निरिच्छ होते. ते खरे ब्राम्हण. पौराणिक काळांतील नांवाचे ब्राम्हण केवळ पुजारी, ज्ञानीपणाचें सोंग आणणारे, लोभी आणि मंद बुद्धीचे होते. स्वतःच्या स्वार्थासाठीं त्यांनीं ' स्नान–सुतका'सारख्या खुळचट कल्पना लोकांत पसरवून दिल्या; आणि त्यामुळें सर्वत्र धर्मभोळेपणाचें वेडें पीक माजलें, असें त्यांनी नेहमीं म्हणावें. क्षत्रियांबद्दल ते असें म्हणत, कीं त्यांची पायरी ब्राम्हणांच्या वरची आहे. ह्या आपल्या म्हणण्यास ते जनक, शांतनु वगैरे राजांचीं उदाहरणें देत.

ह्या बाबतींत त्यांचें दुसरें असें एक मत असे, कीं महाराष्ट्रांत ब्राम्हणांपासून तों महारांपर्यंतचे लोक, एकाच खाणीचे आहेत. महाराष्ट्राचे रहिवासी मुळचे गवळी कोळी, महार, इत्यादि ' कृष्णवर्णी ' लोक हेच होते. ह्याच कोळी व गवळी लोकांतून व्यास, गोपालकृष्ण व अर्जुनास गीता सांगणारा कृष्ण, हे महापुरुष उदयास आले. ह्याबद्दल बहुतेक सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांचा त्यांच्यावर कटाक्ष असे. उदाहरणार्थ,

' वार्ताहरां'त, ' भुकेलेल्या भटानें ' ह्याबद्दल जे उद्गार काढले आहेत, ते मजेचे आहेत. महाराष्ट्रधर्मावर १८९५ सालीं, शास्त्रीबोवांचें व्याख्यान झालें; त्यावर टीका करतांना प्रथम त्यांच्या सोडावॉटर व इराणी सरबत पिण्याच्या संवयीवर, आणि पर्यायानें त्यांच्या ब्राम्हणत्वावर, शिंतोडे उडवून ' भुकेलेला भट ' म्हणतो,-" राजारामपंतांची छाती भक्कम व कंठहि ठणठणीत—ब्राम्हण पारा पडणारा कृष्ण, हा आमच्या राजाराम-पंतांनी गवळ्याचा बच्चा ठरवला, व्यास कोळिणीचा बच्चा ठरवला, आणि अर्जुन दोन बापांचा बच्चा, म्हणजे व्यभिचारापासुन झालेला ठरविला. राजारामपंतांचें सगळेंच बोलणे व करणे उफराटे गोलंकार झाला म्हणजे वर्णसंकर बंद पडला, गोलंकार जर चालला नाहीं तर वर्णसंकर चलला, ही राजारामपंतांची सरणी. न्यायमूर्ति रानड्यांनीं कान फुंकले, आणि राजारामपंतांस हें वळण लागलें, अशी शंका येते. " संशोधनात्मक लिखाण भुकेलेल्या भटामारख्या खोलांत शिरण्याची कुवत नसलेल्या, किंवा ' बाबावाक्यं प्रमाणम् ' म्हणणाऱ्या विद्वानांच्या देखील हातीं पड-ल्यास, त्याची काय अवस्था होते, ह्याचें हें उत्तम उदाहरण आहे. त्या अशाच प्रकारच्या लिखाणाबद्दल, त्यांस वर सांगितलेल्या टीका-कारांकडून ' उपजत खरडा, ' ही पदवी मिळाली होती.

अर्थातच ह्या त्यांच्या मतांबद्दल सर्वसाधारण ब्राम्हणसमाजांत, विशेषतः पुण्याच्या ' केसरी ' ब्राम्हणमंडळांत, त्यांच्याविषयीं फार रोष असे. शास्त्रीबोवांनी आर्यसंस्कृतीच्या चिंधड्या उडवल्या आहेत, असें त्यांचें म्हणणें होतें. दुर्दैवानें शास्त्रीबोवांना विरोध करणाऱ्या ह्या साऱ्या मंडळींत, विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसकट, एकहीजण त्यांच्याइतका व्यासंगी किंवा स्वतंत्र बुद्धीनें विचार करणारा नव्हता. पक्षभेदाचे वारे त्या वेळीं फार जोरानें वाहत होते, व म्हणून शास्त्रीबोवांचें जात, पक्ष ह्यांच्याबाहेरचें मुद्दाम जें केवळ संशोधनात्मक वेंचक लिखाण आहे, त्याची समतोल छाननी त्यांच्या समकालीन एकाहि महाराष्ट्रीय विद्वानाकडून झाली नाहीं.

१९०७ सालीं, मृत्यूपूर्वी कांहीं दिवस, ब्राम्हणेतरांत जागृति करून त्यांची संघटना करण्यासाठीं, त्यांनी वऱ्हाडांत दौरा काढला होता. त्या वेळेस मराठासमाजानें त्यांचें आदरपूर्वक स्वागत केलें. त्यांच्याइतका सन्मान दुसऱ्या कोणत्याहि ब्राम्हण पुढाऱ्याचा अजून ब्राम्हणेतरांकडून झालेला नाहीं शास्त्रीबोवा खरे ज्ञानी व त्यागी ब्राम्हण आहेत, अशी त्या वेळच्या सर्व ब्राम्हणेतर पत्रांनी, एकमुखानें ग्वाही दिली होती. जातिभेदाला आपण मुळींच जुमानीत नाहीं, हें दाखवण्यासाठीं, ते ठाकुरद्वारला रस्त्यांत उभे राहून इराण्याचा चहा व पाव खात. महारा कडे फराळ करीत. हातांत पैसा ठेवून झाडूवाल्याला ' तूं हा माझ्या हातावरून उचलून ने ' असें म्हणत. एकनाथषष्ठीच्या दिवशीं ते महारांच्या मुलांना स्वतः खाऊ वाटीत व पुस्तकें देत. त्यांच्या लेखनानें नसेल त्याच्या शतपट, जुन्या मंडळींचें ह्या प्रकारानें पित्त खवळे; व तें पाहून शास्त्रीबोवांना संतोष होई.

शास्त्रीबोवांचीं धर्माबद्दलचीं कांहीं मतें, पूर्वीच ओझरतीं येऊन गेलीं आहेत; पण त्यांचें थोडें अधिक स्पष्टीकरण होणें, अरूर आहे. आधुनिक हिंदुधर्माची ते नेहमीं टिंगल करीत; त्याला ते चक्क अधर्म मानीत. ' केसरकडून सुलतानाकडे ' ह्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत, ' Is Hinduism a Religion, ' ' ब्राम्हणी धर्म व भटी धर्म, ' ' कोणत्या कर्मकांडाशीं ब्राम्हणांचा उभा दावा ' इत्यादि लेखांत, केवळ पुराणग्रंथ व रूढि आधारभूत मानणाऱ्या ह्या नकली धर्माची, त्यांनी खूपच रेवडी उडवली आहे. वैदिक धर्म हाच खरा ब्राम्हणांचा धर्म; त्यांत भेद, लोभ, असत्य व अज्ञान ह्यांना थारा नाहीं, असें ते मानीत. गायत्रीमंत्र हा स्त्रीला व पुरुषाला, त्याचप्रमाणें ब्राम्हणाला व शूद्राला, मिळण्याचा सारखाच अधिकार आहे, असें त्यांचें मत होतें; व म्हणून व्रात्यस्तोमावर स्वतंत्र लेख लिहून, उपनयनाचा संस्कार जातिभेदातीत आहे, असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें.

शास्त्रीबोवांची ईश्वरावर अचल श्रद्धा असे. त्यांच्यामध्यें व आगरकरांमध्यें हा मोठा फरक होता. आगरकर देवधर्म कांहीं मानीत नसत, तर शास्त्रीबोवांना धार्मिक शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचें वाटे; व नास्तिकांचा त्यांना मोठा राग येई. आगरकर निरीश्वरवादी असून देखील, त्यांनी आपल्या मुलांच्या मुंजी जुन्या पद्धतीनें थाटामाटांत केल्या, म्हणून त्यांच्या प्रतिपक्षानें त्यांच्यावर टीकेची झोड उठवली होती. परंतु शास्त्रीबोवांच्या बाबतींत तशी संधि, त्यांच्या टीकाकारांस कधीं सांपडली नाहीं. ' म्हटलें तें केलें, ' हें त्यांचें ब्रीद होतें. ब्राम्हणांच्या पोटजातीची एकी विवाहानें केली पाहिजे, असें त्यांचें मत होतें; व महाराष्ट्रांत असे विवाह भागवत घराण्यांतच प्रथम घडून आले. तसेंच लग्नांत व मुंजींत वैदिक विधींपेक्षां इतर सटरफटर गोष्टींनाच अधिक महत्त्व देण्यांत येतें, व त्यामुळें वायफळ खर्च व त्रास मात्र होतो, तो वांचविण्यासाठीं त्यांनीं वैदिक वाङ्मयाचें व गृह्यसूत्रांचे परिशीलन करून, केवळ आवश्यक तेवढेच वैदिक मंत्र व विधि निवडून, ' विवाह व उपनयन-सार्थ प्रयोग ' हें छोटेसें पुस्तक तयार केलें; व त्याप्रमाणें केवळ दोनतीन तासांत लग्न व मुंज, व तीहि अगदीं कमी खर्चात, उरकतां येतील अशी खात्री करून, त्याप्रमाणें दोनहि विधि त्यांनी आपल्याच घरीं सातारला प्रथम केले. त्या वेळीं पुन्हां एकदां मोटी खळबळ झाली, व शास्त्रीबोवांना बहिष्काराचा धाक घालण्यांत आला. परंतु शास्त्रीबोवांनीं त्याला मुळींच जुमानलें नाहीं. शास्त्रीबोवांच्या मृत्यूनंतर, आज तीस वर्षांनी, तोच वैदिक विधि अधिक संक्षिप्त व सुधारलेल्या पद्धतीनें, महाराष्ट्रांत सर्वत्र रूढ झाला आहे; पण ज्यानें ही प्रथा प्रथम अस्तित्वांत आणली, त्याचे नांवहि कुणाच्या लक्षांत नाहीं !

वैदिक धर्माइतकेंच, शास्त्रीबोवांना महाराष्ट्रधर्माबद्दल किंवा भागवतधर्माबद्दल प्रेम वाटे. भक्तीचा जिवंत ओलावा त्यांना फार आवडे. महाराष्ट्रधर्माची मुहूर्तमेढ ' मराठमंडळां'तील संतांनीं रोविली. मुकुंदराय त्याचे आद्यजनक, ज्ञानदेव संस्थापक आणि एकनाथ, रामदास,

तुकाराम त्याचे प्रचारक, असें त्यांनी म्हटलें आहे. भक्तिमार्गात जातिभेद, लिंगभेद ह्यांना थारा नाहीं, संस्कृतविद्येची शेखी नाहीं. प्राकृत भाषेचा उत्कर्ष व सामान्य जनतेच्या मनाचें प्रतिबिंब संतांच्या वाङ्मयांत दिसून येतें, असें शास्त्रीबोवांचें मत होतें.

हिंदुधर्माप्रमाणेंच बौद्ध व जैन धर्माबद्दल शास्त्रीबोवांचें मत चांगलें नव्हतें, हें त्यांच्या 'बौद्धधर्महि काळोखच' ह्या लेखावरून चांगलें कळून येतें. त्यांनीं कुराण व बायबल ह्यांचाहि चांगला अभ्यास केला होता. बायबल त्यांना आवडे. पुष्कळ वेळां गीता, ज्ञानेश्वरी बायबलचेहि पाठ ते आपल्या श्रोत्यांना ऐकवीत. ह्या बाबतींत एकदा मोठी मौज झाली. ती अशी. १९०३ सालची मेची पंधरा तारीख. शास्त्रीबोवांचें व्याख्यान होतें. व्याख्यानांत शास्त्रीबोवांनी ग्रहणांतल्या सुतकविटाळ असल्या खुळचट समजुतीस मुळींच आधार नाहीं, ग्रहण हा एक नैसर्गिक देखावा आहे, असें प्रतिपादन केलें; व ब्राम्हण भिक्षुकांवर खूप तोंडसुख घेतलें. त्याबरोबर शास्त्रीबोवांचे एक प्रतिस्पर्धी, प्रो. जिनसीवाले, उठून म्हणाले कीं ही धार्मिक रूढी आहे, व ती 'पोपच्या शब्दा' इतकीच आम्हांस वंद्य आहे. झालें. पोप ह्या शब्दानें शास्त्रीबोवांच्या डोक्यांत निराळीच कल्पना आली. दुसरे दिवशीं बायबल घेऊन ते व्याख्यानाच्या जागीं गेले, व त्यांनी तें शिकविण्यास सुरवात केली. श्रोत्यांत विरोधकच जास्त असल्यामुळें, 'बायबल नको' म्हणून गिल्ला झाला. शास्त्रीबोवांनीं मतें घेतलीं; तेव्हां बायबलच्या विरुद्ध बरेच हात वर झाले. 'डुकरापुढे मोतीं' असें पुटपुटत, शास्त्रीबोवा व्यासपीठावरून खालीं उतरले. ते उद्गार प्रो. जिनसीवाल्यांनी ऐकले; व 'आम्ही डुकर' 'आम्ही डुकर' म्हणून ओरडत त्यांनी काठी आपटली. त्याबरोबर शास्त्रीबोवांना स्फुरण चढलें; व ते 'बायबल नको म्हणून गडबड करणारी मंडळी अर्थातच तशी' असें म्हणाले. झालें. त्याबरोबर सभेंत गोधळ व गडबड ह्यांना पारावार राहिला नाहीं. कांहीं दिवस जिनसीवाले तर सारखे संतापांतच होते. शेवटीं एका स्नेह्यानें ह्या

पोरकट भांडणांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें सांगून शास्त्रीबोवांना आपलें म्हणणें मागें घ्यावयास लावलें व मग जिनसीवाले शान्त झाले. परंतु ह्यानंतरहि शास्त्रीबोवांचें बायबलबद्दल व सभेतल्या श्रोत्यांबद्दल मत होतें तेंच राहिलें.

ईश्वर व ध्येय ह्या बाबतींत शास्त्रीबोवांचे जें मत होतें तें त्यांच्याच शब्दांत सांगितलेलें बरें. तें असें. 'जशी मानवी सृष्टीच्या खालीं पाशवी सृष्टि आहे, तशी मानवी सृष्टीच्या वर दैवी सृष्टि आहे. मानवी सृष्टि जशी शरीरधारी व संकुचितचित्तधारी आहे, तशी दैवी सृष्टि नाहीं. दैवी सृष्टि आहे ती वायुमय व स्वेच्छाविहारी आहे. याप्रमाणें दैवी सृष्टि जरी कांहीं गुणांनीं विशिष्ट आहे, तरी सर्वज्ञ नाहीं. जशी मानवी सृष्टि अल्पज्ञ आहे, तशी दैवी सृष्टीहि अल्पज्ञच आहे. तरी मानवी सृष्टीच्या ज्ञानापेक्षां दैवी सृष्टीचें ज्ञान निःसंशय अधिक आहे. मानवी व दैवी सृष्टि देवास शरण जाते. देव करुणेचा सागर व परार्थ झिजणारा आहे.'

ध्येयासंबंधीं ते म्हणतात—'स्वार्थावर लाथ मारून, विविध लोकांच्या बोलण्याकडेस यत्किंचितहि लक्ष न पोंचवतां, केवळ परार्थासाठीं देह झिजविणें, ही इहलोकांतील सद्वृत्तीची पराकाष्ठा होय.'

तसेंच एकनाथाच्या चरित्रांत ते म्हणतात—'भ्यायचें कोणास किंवा पर्वा कोणाची करावयाची? तर एका देवास किंवा देवाची....मनांत चांगलें वाटतें, पण जनांत बरें न दिसल्यामुळें हातून होत नाहीं, असें साक्षात् सांगणारा, किंवा स्वतःच्या सार्वत्रिक वृत्तीवरून लोकांच्या मनांत भरविणारा पुरुष, लौकिकदृष्ट्या कितीहि उच्चपद पावलेला असला, किंवा कितीहि श्रेष्ठ जातींत त्यांचा जन्म आलेला असुन, उक्तीमध्यें जेव्हां तेव्हां नांव झळकवणारा असला, तरी तो निःसंशय देवावर भरंवसा ठेवणारा नव्हे.'

ह्या त्यांच्या उक्तीवरून, शास्त्रीबोवांच्या निर्भयतेचें आणि स्पष्टवक्तेपणाचें बीज कशांत होतें, तें सहज कळून येतें. त्याचप्रमाणें अंधश्रद्धा

नव्हे, तर डोळस, व पारखून आपलीशी केलेली धर्मभावना, ही शास्त्रीबोवांच्या नैतिक बळाचें कारण होती, हे सहज दिसून येतें.

मूर्तिपूजेच्या बहिष्काराबद्दल, त्यांनी जरी प्रार्थनासमाजावर तोंडसुख घेतलें असलें, तरी ते स्वतः त्या मार्गांत फारसे नसत. गायत्रीचा जपच त्यांना अधिक मोलवान वाटे.

पैशाच्या आशेनें लिहिलेलें लिखाण फुकट होय. ज्ञानाच्या लोभानें, व विद्यादानाच्या हौसेनें केलेलें वाङ्मय चिरस्थायी होतें, असें शास्त्रीबोवांचें मत होतें. अशा निःस्पृह माणसाची लेखणी, तरवारीपेक्षां तिखट व विजेसारखी अनिरुद्ध असावी, ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. लिहितांना ते अगोदर विचार करून, ठरवून, लिहीत नसत. त्यांच्या डोक्यांत नेहमीं नाना तऱ्हेचे प्रश्न घोळत असावयाचे, व जी कल्पना मनांत येईल, ती झरकन् लिहून मोकळें व्हावयाचें, असा त्यांचा शिरस्ता असे. बहुतेक लेखन कागदांच्या कपट्यांवर, व तेंहि वर विषयाचे नांव वगैरे, अगर पुष्कळ वेळां अनुक्रमहि, न घालतां लिहिलेलें असावयाचें; व पुष्कळ वेळां ते कपटे तसेच छापखान्यांत जावयाचे. शास्त्रीबोवांना ते फिरून वाचून, जुळवून, लिहून काढायला फुरसत नसे. त्यामुळें त्यांच्या मोठ्या लेखांत विसंगति आणि पुनरावृत्ति पुष्कळ वेळां आढळते. ह्याशिवाय स्वतःचीं कांहीं मतें, उदाहरणार्थ, पौराणिक काळांत उत्पन्न झालेली व अद्याप वाङ्मयांत टिकून राहिलेली भिक्षुकी वृत्ति, इत्यादि प्रसंग पडेल तेथें घालून देण्याची त्यांची सवय असल्यामुळें, त्यांचे लेख वाचकांस कांहीसे कंटाळवाणे वाटतात.

राजारामशास्त्री भागवत ह्यांच्या लेखनाचा पसारा फार अफाट आहे. त्यांचें लेखन फार भराभर व पस्तीस वर्षें अखंड चालू होतें तसेंच त्यांचें वाचन फार विस्तृत व कल्पनाशक्ति आणि धारणा तीव्र असल्यामुळें, त्यांचे लेखनाचें विषय विविध असत. वैदिक वाङ्मयापासून तों थेट सोवळ्याओवळ्याच्या थोताण्डापर्यंत, वाटेल त्या गहन किंवा अगदीं क्षुल्लक दिसणाऱ्या विषयांवरहि, ते सारख्याच गंभीर-

पणानें व ठासून लिहित असत. अर्थात् लहानापासून थोरापर्यंत कोणींहि वाचावें, व अर्थातच त्यावर आपल्या कुवतीप्रमाणें बरीवाईट टीका करावी, असें त्यांच्या लेखनाच्या बाबतींत होई; आणि लोकविलक्षण मतें हें त्यांचें वैशिष्ट्य असल्यामुळें, बराच काळपर्यंत लोकांची करमणूक त्यांच्या लेखांनी केली, हेंहि खरें. परंतु त्यांचे जे खरे गंभीर व विचारप्रवर्तक लेख आहेत, त्यांचें मर्म फारच थोड्यांस कळलें; किंवा फारच थोड्या जणांनी वाचून, समजून घेण्याचा प्रयत्न केला; असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

त्यांचे लेख गंभीर स्वरूपाचे व भरींव असत; पण ते लिहितांना त्यांची विद्वानाच्या किंवा संशोधकाच्या भूमिकेशीं जुळणारी तटस्थ वृत्ति नसे, तर त्यामागें आनंदाची, त्वेषाची किंवा अभिमानाची भावना, ठळकपणें दिसून येत असे. मराठ्यांच्या प्राचीन इतिहाससंबधानें किंवा प्राकृत व मराठी भाषेसंबधीं लिहितांना, त्यांना अभिमानाचें भरतें येत असे. पुराणें आणि कालिदासादिक रंगेल कवींचीं काव्यें, यांच्याबद्दल ते अत्यंत त्वेषानें आणि तुच्छतेनें लिहीत. व्युत्पत्तीसारखा रूक्ष, पण त्यांच्या अत्यंत आवडीचा विषय, ते नाजूकपणें हाताळीत; आणि सामाजिक अन्याय आणि खुळचट चाली, ह्यांच्यावर टीका करतांना ते उपहासाचें शस्त्र मुक्त हस्तानें चालवीत. वैदिक वाङ्मयाची छाननी मात्र, ते पुष्कळ वेळां स्वतःच्या भावना एकीकडे सारून, आपली सारी कल्पकता खर्च करून लिहीत. त्यांच्या बुद्धीची चमक आणि कुशाग्रता, ह्या लेखांत जशी दिसून येते, तशी इतर ठिकाणीं, इतक्या उत्कटपणें, आढळून येत नाहीं. हे लेख वाचतांना, वाचकालाहि बुद्धीची चांगलीच कसरत करावी लागते. शास्त्रीबोवांच्या लिखाणाचा हा संशोधनात्मक भाग फार महत्त्वाचा आहे.

*

शास्त्रीबोवांचीं सामाजिक मतें

शास्त्रीबोवांच्या मृत्यूनंतर त्यांचीं मतें आणि त्यांचें सामाजिक कार्य यांचा जनतेस पुष्कळसा विसर पडला.

शास्त्रीबोवांचें सामाजिक लिखाण कितीतरी आहे. पण तें बहुतेक प्रासंगिक आहे: त्यांत वादाचा चेव आहे, प्रतिस्पर्ध्यांना आव्हान आहे; अगदीं क्षुल्लक वाटणाऱ्या गोष्टीसुद्धां महत्त्वाच्या वाटून त्यांवर दुतर्फा वर्तमानपत्रांतून रणें माजलेलीं आढळतात. शास्त्रीबोवा पुनर्विवाहाला पहिल्यानें बरींच वर्षें प्रतिकूल होते म्हणून सुधारकांची त्यांच्यावर इतराजी असे. बायकांच्या मुंजी, सहभोजन इत्यादि प्रकारांमुळे जुन्या मंडळींचाहि हल्ला त्यांच्यावर होई. त्याचप्रमाणे प्रारंभीं हिंदुधर्मासारखा उज्वल धर्म नाहीं हे 'हिंदुधर्मविवेचकां'त अनेक ठिकाणीं ज्या शास्त्रीबोवांनी म्हटलें तेच शास्त्रीबोवा 'ऐतिहासिक गंजिफां'त त्या नकली धर्माची रेवडी उडवतांना आढळतात, हे पाहून आचंबा वाटतो ! ही विसंगति कशामुळें झाली ? या मतांतराचें मूळ कशांत आहे ? या विरोधाचा मेळ शास्त्रीबोवांच्या एकंदर कार्याशीं कसा घालायचा याचाच विचार ह्या प्रकरणांत करावयाचा आहे.

पहिल्यांदा एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही, कीं शास्त्रीबोवांच्या दुसऱ्या कुठल्याहि मतांत कितीहि फरक पडला तरी एका बाबतींत मात्र त्यांचीं मतें शेवटपर्यंत कायम राहिलीं. एवढेंच नव्हे, तर तीं उत्तरोत्तर अधिक उदार आणि प्रगतीपर होत गेलीं. या जातिभेदाच्या प्रश्नावरचे शास्त्रीबोवांचे विचार दूरवर व खोल गेले होते. त्यांच्या बुद्धीचा आणि भावनांचा कोपरान् कोपरा वर्णद्वेष कसा दूर करतां येईल, जातीजातींत मलोखा कसा निर्माण करतां येईल, या विचारांनीं सदैव भरलेला असे. त्यामुळें प्रश्न लग्नाचा असो नाहींतर

आहाराबद्दलचा असो, तो शेवटीं ह्या मोठ्या प्रश्नाला येऊन मिळायचा. त्यामुळें जातींबद्दलचा प्रश्न हा मुख्य प्रश्न आणि बाकी इतर सर्व विचार त्याच्याहून कमी दर्जाचे असें शास्त्रीबोवांच्या बाबतींत होई. एवढेंच काय, पण या सर्व विचारांचें खत त्यांनी या एका मोठ्या विषयाला घालून त्याची शक्य तितकी जोपासना केली असें त्यांच्या सर्व लिखाणावरून वाटतें. आणि म्हणूनच इतर विषयांबाबतींतले शास्त्रीबोवांचे विचार उडते व अपुरे वाटतात विसंगतीहि त्याचमुळें वाटते. पण जातिभेदाच्या मोठ्या विषयाचा विचार केला कीं ही विसंगति नाहींशी होऊन शास्त्रीबोवांच्या लेखनांत सुसंबद्धता आढळते, खोल अर्थ दिसतो, जिव्हाळा दिसतो.

जातीय प्रश्नाबद्दल शास्त्रीबोवांची कशी भूमिका होती हें आतां उघड झालें आहे. पण हा विषय त्यांनी कसा हाताळला आहे, त्याबद्दलचें त्यांचें विवेचन कोणत्या प्रकारचें आहे ह्याबद्दल थोडी चर्चा होणें आवश्यक आहे.

चातुर्वर्ण्य आणि जातिभेदः—शास्त्रीबोवांनीं चातुर्वर्ण्यावर एकंदर तीन लेख लिहिले. पहिला लेख ‘हिंदुधर्मविवेचकांत’ १८८७ सालीं म्हणजे शास्त्रीबोवांचीं मतें सुधारकी होण्यापूर्वीं लिहिलेला आहे. दुसरा चातुर्वर्ण्य नांवाचा अधिक विस्तृत लेख १८९६ सालीं ‘विस्तारांत’ आलेला आहे. तिसरा १९०२ सालीं ‘सुबोधपत्रिकेंत’ ‘चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम’ ह्या मथळ्याखालीं आला आहे. ह्या तीनहि लेखांच्या कालमानांतलें अंतर लक्षांत घेतलें तर शास्त्रीबोवांची चातुर्वर्ण्यावरची श्रद्धा अचल होती हें आढळून येतें. केवळ गीतेंत कृष्णानें ‘मी चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केलें आहे,’ असें सांगितलें म्हणून चातुर्वर्ण्य पाळायचें अशी मात्र त्यांची कधींच भावना नव्हती. समाजाची घडी नीट बसवण्यासाठीं कांहीं भाग पाडणें अवश्य असतें. हे वर्ग संख्येनें जितके थोडे तितकी त्या समाजाची शक्ति जास्त; व्यवहार सोपे व सरळ होण्याचा संभव पण जास्त. चार वर्गांपेक्षां कोणत्याहि समाजांत कमी वर्ग असलेले हिंदु

समाजाखेरीज इतर ठिकाणीं आढळत नाहींत. फरक एवढाच कीं फार प्राचीन काळापासून आर्यांनीं समाजाच्या वर्णभेदाची उघडपणें चर्चा केली. दुसऱ्या समाजांत सर्व प्रकारचे भेद असूनहि त्यांनीं तें करायचें टाळलें.

वेदांच्या काळीं समाजाचे फक्त चार ठोकळ भाग होते त्यामुळें त्यांत अठरापगड जातींचा बुजबुजाट नव्हता, खाण्यापिण्याला अटकाव नव्हता; अनुरूप वधूवरांना एकत्र येण्याला अधिक वाव होता. त्यामुळें बुद्धि, शौर्य, व्यवहारचातुर्य आणि सेवा ह्या चारहि गुणांची जोपासना त्या त्या वर्णाच्या नियमांप्रमाणें चांगल्या तऱ्हेनें केली जात असे. शास्त्रांतहि मनुष्य जन्मतः शूद्र असतो, संस्कारानें तो ब्राम्हण होतो असें म्हटलें आहे. व्यास व वाल्मीकि हे जातीचे कोळी; पण तपानें त्यांस ब्राम्हणत्व आलें. ज्या व्यक्तींत जो गुण असेल, त्याला समाज-व्यवस्थेमुळें उठाव मिळूं शकत असे. वर्ण केवळ जन्मावर नव्हे, तर कर्मावर अधिक अवलंबून होता. त्याचप्रमाणें अस्पृश्यतेचें जहर समाजांत त्या काळीं नव्हतें. आणि म्हणूनच थोड्याबहुत फरकानें कां होईना, प्रत्येक वर्ण आपापल्या परी अभिमानानें जगूं शकत होता; दुसऱ्याला उपकारक होत होता. पण निर्भेळ चातुर्वर्ण्याचा काळ फार दिवस टिकला नाहीं. जातिभेद आंत शिरला. सोनारांच्या पंधरा जाती तर शिंप्यांच्या सतरा असा प्रकार झाला. रोटीव्यवहार राखला गेला. मग बेटीव्यवहार बोलायलाच नको ! आणि हें सर्व कशामुळें झालें ! तर पुराणकारांनीं मूळ वैदिक कलमांत नसलेलीं कलमें पुराणांत गोंवलीं. मूळच्या कथांचा विपर्यास केला. भाकडकथा वाढल्या. धर्माच्या कळवळ्यापेक्षां रूढीबद्दलचा अभिमान बळावला. विचार आकुंचित झाले. मूळचा वैदिक धर्म किंवा ब्राम्हणी धर्म प्रसरणशील होता, त्यामुळें मोगल धर्माशीं आणि पार्शी धर्माशीं पण त्याचें तादात्म्य झालें. मग हिंदुस्तानांतल्या सर्व धार्मिक विचारांना त्यानें आत्मसात् केलें असल्यास नवल तें काय ! त्यांत चातुर्वर्ण्याच्या उदार व्यवस्थेमुळेंच वैदिक कर्ममार्ग हिंदुस्तानभर फोंफावला

पण हा नवा पौराणिक धर्म अगदींच वेगळा पडला. त्यांतल्या त्यांत बौद्ध आणि जैन मतांचीं त्याच्यावर पुटें चढलीं. मग काय विचारतां? पहिल्यानें खाण्यापिण्यांत फरक पडला. मांस खाणाऱ्यांचा आणि तें निषिद्ध मानणाऱ्यांचा असे दोन तट पडले. ब्राम्हणांनीं मूळचा आहार बदलून धान्याहार पत्करला. येथपासून सोंवळें ओवळें सुरू झालें. विटाळाच्या कल्पना रूढ झाल्या. यानंतरची दुसरी पायरी म्हणजे छोट्या छोट्या असंख्य जाती निर्माण झाल्या. विचार आणि आचार भिन्न झाले. इकडे मुसलमानी सत्ता प्रबळ होत चाललीच होती; तिच्या तेजांत हिंदूंचें ब्राम्हतेज आणि क्षात्रतेज लुप्तप्राय होण्याची वेळ आली. इतक्यांत काय झालें पहा! शंकराचार्यांनी पुन्हां उपनिषदांच्या धर्माला उजाळा दिला. शबरस्वामींनें कर्ममार्गाचें पुनरुज्जीवन केलें. त्यानंतर भक्तिमार्गाची प्रचंड लाट देशभर उसळली. महाराष्ट्रांत मुकुंदराय, ज्ञानेश्वर ह्यांनीं भागवत धर्माच्या द्वारें समतेचीं तत्त्वें लोकांपुढें मांडलीं. पण शिवाजीसारखे राज्यकर्ते आणि संतकवींसारखे प्रचारक मिळूनसुद्धां जातिभेद मोडला नाहीं! जातिभेद मोडण्याला शास्त्रीबोवांनीं तीन मुख्य उपाय सुचवले आहेत ते असे:—(१) समाजाचा धर्म वैदिक धर्मासारखा प्रसरणशील आणि भागवतधर्मासारखा समानतेचा पुरस्कर्ता असावा (२) सर्वांचा आहार सारखा असावा. मांसाहार निषिद्ध नाहीं, हें त्यांनीं 'न मांस भक्षणे दोष:' ह्या लेखांत सांगितलें आहे. पूर्वी ब्राम्हण मांस खात होते. त्यांच्या आहारामुळें खाण्यापिण्याच्या बाबतींत तरी उच्चनीचपणाची भावना नव्हती. आजच्या ब्राम्हणांनीं तेच केलें तर हा भेद पुष्कळसा कमी होईल. "ऐतिहासिक गंजिफा" आणि "मऱ्हाठ्यांसंबंधानें चार उद्गार" ह्या ग्रंथांत असे उद्गार शास्त्रीबोवांनीं वेळोवेळीं काढले आहेत. (३) पोटजातींत विवाह झाले तर मोटमोठ्या जाती तरी एकवटतील असें शास्त्रीबोवांनीं म्हटलें आहे. मिश्र विवाहाबद्दल मात्र त्यांनीं कांहींच मत प्रदर्शित केलेलें दिसत नाहीं. त्यांच्या काळीं पोटजातींतच लग्नें होण्याचा पूर्ण अभाव मग मिश्र विवाहाचा प्रश्न तर दूरच राहिला.

जातिभेदाच्या प्रश्ना इतके दुसरे दोन प्रश्न शास्त्रीबोवांच्या जिव्हाळ्याचे होते. पहिला 'विवाहाचा.' 'स्त्रियांचा पुनरुद्वाह' 'विवाह व लग्न' आणि 'उपनयन व विवाह' हे त्यांचे लेख खूप गाजलेले आहेत. विवाहाच्या प्रश्नावर शास्त्रीबोवांनीं फारच थोडें लिहिलें; पण लिहिलें तें वेंचक. मुद्देहि अगदीं मोजके. पुनर्विवाह सशास्त्र आहे कीं नाहीं पोटजातींत विवाह होणें किती जरुरीचें आहे, खरा वैदिक विधीच तेवढा अवश्य, बाकी लग्नांतले सोहाळे अनाठायीं आहेत, हेंच त्यांनीं पुनःपुन्हा बजावून सांगितलें आहे.

राहतां राहिला शिक्षणाचा प्रश्न विद्यार्जनांत आणि विद्यादानांत शास्त्रीबोवांनीं आयुष्य खर्ची घातलें. स्वतःची शाळा काढली. विद्यार्थ्यांकरितां निरनिराळ्या विषयांवर लहानमोठीं पुस्तकें लिहिलीं. तीं फुकट वांटलीं. पण शुद्ध शिक्षणपद्धतीवर मात्र त्यांनी एकाच लेखांत आपले विचार प्रगट केले आहेत ते इतके जाज्वल्य आणि अद्यावत् आहेत, कीं ते त्यांच्याच शब्दांत सांगितलेले बरे. 'आमचे इंग्रजी शिकलेले लोक काय करीत आहेत? सुधारणा कीं समुन्मूलन?" या लेखांत शास्त्रीबोवा म्हणतात -

"नवीन इंग्रजी शिकलेल्या विद्वान लोकांचे अलीकडे खासगी शाळांकडे बरेंच लक्ष लागले आहे व त्यांना त्याबद्दल बरीच कृतार्थता वाटत आहे. जरी पुण्यांतील नवीन शाळेप्रमाणें १००० विद्यामंदिरें झालीं तरी तीं खासगी कसलीं? जोंपर्यंत तीं सरकारचें वर्षासन घेताहेत व जोंपर्यंत त्या शाळांतील मुलें–मग तीं १२०० असोत कीं १४०० असोत–परिक्षेंतून पार पडल्यानंतर सरकार आपणांस चाकरी देईल या आशेनें शिकत आहेत, तोंवर असल्या प्रकारच्या विद्येचा प्रसार अस्थिर होय. उद्यां सरकारनें म्हटलें, कीं बी. ए. व्हा, अगर एम्. ए. व्हा, आम्ही तुम्हांस पांच रुपयांचीसुद्धां नोकरी देणार नाहीं; असें झालें कीं आटोपलीं आमचीं विद्यामंदिरें व शाळा फार थोड्या वेळांत....हल्लीं विद्याभ्यास देशांत कोणता चालला आहे? तर सरकारवर अवलंबून राहणारें विद्या-

पीठ जो ठरवितें तो. त्यामध्यें लोकांचा संबंध फार परिमित आहे... आज आमच्या देशांतील विद्याप्रसार म्हणजे येथील विद्यापीठ नेमील त्या पुस्तकांतील विद्येचा प्रसार होय. वास्तविक पाहतां कोणत्याहि देशांत विद्याप्रसार म्हणजे उत्तमोत्तम ग्रंथांच्या ज्ञानाचा प्रसार व ते वाचण्याची लोकांत अभिरुचि उत्पन्न झालेली अगर केलेली. यासंबंधानें हल्लीं आमच्यांत फारच उणीव आहे... देशांतील विद्वान् व शहाण्या लोकांत अशी कांहीं तजवीज शोधून काढली पाहिजे, कीं तिच्या योगानें जरी सरकारनें सर्व आश्रय नाहींसा केला, बी. ए.ला व एम्. ए.ला पांच रुपयांचीसुद्धां नोकरी नाकारली तरी देशांत सुरू असलेल्या शाळांस वगैरे बिलकुल धोका येतां उपयोगी नाहीं...."

"आपल्या राष्ट्राचा कदाचित् नाश होईल व राजांचे आपापसांतील कलह माजून भारतबाह्य यवनांचें व म्लेच्छांचें राजकीय प्राबल्य होईल असें जेव्हां त्यांनी (आमच्या मोठमोठ्या दूरदृष्टि ऋषींनी) पाहिलें तेव्हां त्यांना वाटलें कीं खरोखर आर्यराष्ट्र थोड्याच दिवसांत यवनांच्या तडाख्यांत सांपडणार. ग्रंथांचा अभ्यास भारतीय प्रजेंत सरकारी आश्रयावांचून कसा चालेल हा प्रश्न उद्भवला व त्याची त्यांनी हरएक तऱ्हेनें तजवीज करून ठेवली ती ही, कीं वर्णचतुष्टयापैकीं ब्राम्हणांवर तें ओझें लादलें. या वर्गानें, पाहिजे तशी आपत्ति येवो, तरी वेदशास्त्राचें अध्ययन-अध्यापन करावें असे कडक नियम केले. त्यांना हल्लींच्या प्रोफेसरांप्रमाणें ६००–६०० रुपये नव्हते; परंतु निदान त्यांच्या निर्वाहाची तजवीज व्हावी म्हणून निरनिराळीं व्रतें, नित्यनैमित्तिक, लग्नमुंजीसंबंधानें जे रात्रदिवस वेदशास्त्राचा अभ्यास करणारे त्यांस दक्षिणाभोजन इत्यादि मिळावें असे नियम केले... या नियमांमुळें मुसलमानांनीं समूळ ग्रंथ जरी जाळले व हिंदूंच्या विद्येचा उच्छेद हरएक तऱ्हेनें जरी करण्याचा त्यांनी यत्न केला तरी तो सिद्धीस गेला नाहीं. परकीय व परधर्मी मुसलमानांच्या कारकीर्दींत हिंदुविद्येच्या हजारो, लाखो शाळा स्वतंत्र चालल्या होत्या, परंतु इंग्रजी विद्येचा प्रसार झाला व पाद्री लोकांनी

‘भटांनी दक्षिणा उपटण्याचे आपस्वार्थी नियम केले’ वगैरे जेव्हां लेख लिहिले तेव्हां आमच्या सुधारलेल्या लोकांनी त्या मतांचा प्रचार जारी केला. पुणें शहरांत दहा हजारांपेक्षां जास्ती इंग्रजी शिकत आहेत. तरी सर्वांची उडी नोकरीवर. असले लाखो विद्वान् झाले तरी त्यांपासून देशास काय फायदा ? तात्पर्य, लोक नोकरीच्या इच्छेनें अभ्यास करतात. असे शेंकडो विद्यास्नातक येथील विद्यापीठांतून निघत आहेत. तरी वर लिहिलेल्या कारणानें त्यांच्या हातून व्हावा तसा मुळींच त्यांच्या विद्येचा लोकांस फायदा मिळत नाहीं. शिवाय चाकरीत व कुटुंबभरणांत गुंतल्यामुळे त्यांच्या हातून पुढें अभ्यासहि होत नाहीं, त्यामुळें देशास जसे विद्वान पाहिजेत तसे ह्या चाकरलोकांस विद्वानहि मिळत नाहींत. ”

धर्मविषयक लेख

"जर आजचे ब्राम्हण पूर्वीच्याच ब्राम्हणांचे खरे वंशज मानावे तर जसे पूर्वीचे ब्राम्हण क्षत्रियांची आणि वैश्यांची मुंज करीत, तशी आजच्याहि ब्राम्हणांस ती करावी लागणार. जर आजचे आर्य पूर्वीच्याच आर्यांचे खरे वंशज, तर पूर्वीचे आर्य जसे व्रात्यांसारख्या अनार्यांस आपणामध्यें ओढीत, तसे आजचेहि आर्य जो विधर्मी असेल त्यास स्वधर्मी करून आपणांमध्ये ओढण्यास कंबर बांधलेले पाहिजेत—"

'व्रात्यस्तोम'—राजारामशास्त्री भागवत.

शास्त्रीबोवांची खरी बुद्धिमत्ता त्यांच्या संशोधनात्मक लिखाणांत दिसून येते. त्यांचें संशोधन मुख्यतः वेदांचा, विशेषतः ऋग्वेदाचा, अभ्यास व धर्म ह्यांवर आधारलेलें आहे. त्यांनीं वेदांवरचें बहुतेक लेखन संशोधनाच्या स्वरूपानें व धार्मिक कळवळ्यानें आलेलें असलें तरी त्यांचें धर्मविषयक लेखन मात्र अधिक प्रचारकी थाटाचें आणि भावनात्मक आहे. 'विचारमाधुकरी'सारख्या विषयांत शास्त्रीबोवांनीं संशोधनास अनुकूल असा भावनांचा संयम राखला आहे; त्यांच्या 'पार्स व पार्सी धर्म,' 'मोगल व मोगली धर्म' ह्या लेखांत हीच तटस्थ वृत्ति पुष्कळ अंशीं आढळते. पण शास्त्रीबोवांचा हे लेख लिहिण्यामागचा खरा हेतु 'केवळ जिज्ञासापूर्ति' हा नसून सामाजिक व धार्मिक सुधारणा हा होता. ह्या त्यांच्या वृत्तीमुळें त्यांचे निव्वळ धार्मिक लेख कोणते व संशोधनात्मक लेख कोणते ह्यांचें वर्गीकरण करणें सोपें काम नाहीं. एवढें मात्र खास सांगतां येतें कीं शास्त्रीबोवा प्रत्यक्ष व्यवहारांत वेदांसंबंधींच्या किंवा त्यांसारख्या संशोधनात्मक लिखाणाला धार्मिक लिखाणापेक्षां गौण मानीत. उदाहरणार्थ, मराठ्यांच्या धर्माविषयीं शास्त्रीबोवांचा पेशा पूर्णपणें प्रचारकी किंवा वारकरी बाण्याचा होता. महाराष्ट्रांतील संतकवींचे पोवाडे मुक्त-

कंठानें गातांना शास्त्रीबोवा वेद व उपनिषदें ह्यांची महती विसरून जात; व म्हणत कीं आमच्या संतकवींच्या काव्यांत काय नाहीं ! वेद आहे, उपनिषदें आहेत, भारत, रामायण, भागवत–सारें कांहीं आहे. त्यांनी सांगितलेला धर्म कळला म्हणजे वेदांतला, उपनिषदांतला धर्म आपोआपच कळला. वेदांचा अभ्यास करावचा, पण तो आजच्या सर्व व्यवहारांना व्यवस्थित रूप आणण्यासाठीं आणि पुराणांनी जीं दंव धर्माचीं खुळें पसरविलीं तीं मोडण्यासाठीं; अस्पृश्यता, जातिभेद आणि शिवाशिवीचे अचरट प्रकार थांबविण्यासाठीं. वेदांच्या अभ्यासाचा सर्वांत मोठा फायदा हा कीं त्यांच्या आधारानें आपल्याला सनातन व शुद्ध अशी वर्णाश्रमांची पद्धत फिरून आचरतां येईल अशी शास्त्रीबोवांची भावना शेवटपर्यंत होती. त्याचप्रमाणें पार्सी व मोगली धर्मांची सुक्ष्म बुद्धीनें छाननी करतांना सुद्धां ते धर्म मूळच्या वैदिक धर्माशीं कसे संलग्न आहेत तें शास्त्रीबोवांना सुचवायचें होतें. महाभारतांतल्या वेगवेगळ्या कथानकांचा उहापोह करतांना सुद्धां मूळच्या शुद्ध आणि सात्त्विक अशा 'ब्राम्हणी धर्माचें' स्वरूप विशद करून आणि तितकाच दांभिक असा 'भिक्षुकी किंवा भटी' धर्म ह्यांवर त्यांनीं वेळोवेळीं कोरडे ओढले आहेत.

शास्त्रीबोवांच्या धार्मिक भूमिकेची व त्यांच्या बदललेल्या मतांची छाननी करणें हें फार बिकट काम आहे. त्यांच्या धर्मविषयक लेखांचें सार थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें देतां येईल:—

(१) श्रुति व स्मृति ह्यांत सांगितलेला धर्म हा खरा धर्म आहे. परंतु तो आज महाराष्ट्रांत त्याच स्वरूपांत रूढ नाहीं. महाराष्ट्रीयांच्या पूजाअर्चा 'पौराणिक' रूढीप्रमाणे चालत आल्या आहेत. आणि त्यांचें तत्त्वज्ञान व ईश्वराबद्दलच्या भावना संतमंडळींनी घडविल्याप्रमाणें आहेत. भक्ति हा महाराष्ट्राचा आत्मा आहे.

(२) मूर्तिपूजा गौण असली तरी शास्त्रविहित असुन उपयुक्त आहे. निदान भक्तिमार्गांत 'पहिलें पाऊल' म्हणून तिचें महत्त्व निःसंशय फार

ब्राम्हणांचे तसेंच ब्राम्हणेतरांचे-मूर्तिपूजेची व भक्तीची सांगड घालून देवास मिळवितें झाले. तेव्हां ज्या वेळीं आपल्या वंद्य व स्मरणीय पूर्वजांस ब्राम्हण व ब्राम्हणेतर मऱ्हाटे अगदीं विसरतील त्या वेळीं मूर्तिपूजानिषेधकांचें फावेल. पण तो दुर्दिन येण्यास अजून अगणित वर्षें गेलीं पाहिजेत, व तो दुर्दिन येऊं नये म्हणून मऱ्हाटे तरी भगीरथ प्रयत्न करण्यास सोडणार नाहींत. पुढें देवाची इच्छा. पण 'प्रयत्नीं परमेश्वर' हें मऱ्हाठयांस नीट अवगत आहे....आमच्या संतमंडळीस देव मिळाला नाहीं असें म्हणण्याची कोणाचीहि छाती नाहीं. ज्या रस्त्यानें जाऊन आमच्या संतमंडळीस देव मिळाला त्या रस्त्यानें गेल्यास तोच देव आम्हांस निःसंशय मिळेल. सारांश, आम्हां अस्सल मऱ्हाठयांस व आम्हांबरोबर दरोबस्त अस्सल हिंदूंस देव धुंडाळण्याची गरज नाहीं. ज्या कोणास इतरत्र देवास धुंडणें असेल त्यानें खुशाल धुंडावें. पण तसलें मत अस्सल मराठ्यांमध्यें किंवा हिंदूमध्यें मुळें धरील असें कोणास वाटत असेल तर मात्र ती आम्ही चूक समजतों."

(३) वेदांत गंधर्व, किन्नर, नाग इत्यादिकांचे उल्लेख वारंवार आले आहेत. शास्त्रीबोवांनीं 'विचारमाधुकरीं'त हे प्राणी स्वर्गीय नसून हिमालयाच्याच आसपास वसति करून राहिलेलीं माणसेंच होतीं, हें उपपत्तीच्या आधारानें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरी पण अतिमानुष किंवा 'दैवी सृष्टी'वर शास्त्रीबोवांचा विश्वास होता. ही सृष्टि मानवी सृष्टीपेक्षां उच्च असून मानवी सृष्टीप्रमाणेंच देवास शरण जाते अशी त्यांची भावना होती. शास्त्रीबोवा ईश्वरावर दृढ श्रद्धा ठेवणारे होते. त्यामुळेंच ईश्वर व आत्मा ह्यांबद्दल सदैव साशंक असणाऱ्या बौद्ध व जैन धर्मांबद्दल त्यांना वैषम्य वाटे.

शास्त्रीबोवांनी धर्मग्रंथांचा हा जो सारासार अभ्यास केला तो केवळ स्वतःची ज्ञानाची भूक भागवण्याकरतां नव्हे; तसेंच त्यांनी ह्या विषयांवर लेख लिहिले तेहि कांहीं भाविकपणानें किंवा उपदेशाची आव आणून लिहिले नाहींत. रानडे, भांडारकर ह्यांप्रमाणे 'धर्मपर' व्याख्यानें अगर लेख शास्त्रीबोवांनीं कधींच लिहिले नाहींत. त्यामुळें त्यांचे धर्मविषयक

लेख लोकहितवादींप्रमाणेंच तात्त्विक आणि विवेचक आहेत. 'संतांनीं सांगितलें त्यापेक्षां आपण ईश्वराबद्दल काय निराळें किंवा अधिक चांगलें सांगणार' अशी शास्त्रीबोवांची मनोभूमिका असल्यामुळें त्यांनी जुनेच उतारे अधिक खुलासेवार लोकांपुढें टेवले. 'ज्ञानेश्वरी महासागरांतील बुड्या,' 'भगवद्गीतेंतील बुड्या' इत्यादि लेख व एकनाथ, तुकाराम इत्यादिकांचीं चरित्रें शास्त्रीबोवांची ही वृत्ति स्पष्ट करून दाखवतात. शास्त्रीबोवांची वृत्ति अशी शेवटपर्यंत राहण्याचें मुख्य कारण म्हणजे वेदांच्या, संतवाङ्मयाच्या आणि इतिहासाच्या आधारानें त्यांना आपल्या अस्सल परंपरेला न सोडतां महाराष्ट्रीय समाजाची विस्कटलेली घडी नीट बसवावयाची होती. महाराष्ट्रांतील जातींचे परस्परसंबंध, लग्नाचें खरें शुद्ध स्वरूप, विधवाविवाह इत्यादि अनेक सामाजिक प्रश्न जुन्या वाङ्मयाच्या आणि प्रचलित रूढि आणि बोलभाषा ह्यांच्या साहाय्यानें ते पडताळून पाहत होते.

धर्मासंबंधीं शास्त्रीबोवांच्या लेखनांत मोठें मतान्तर दिसून येतें तें असें कीं 'हिंदुधर्मविवेचका'च्या अंकांत १८८५ सालीं त्यांना तात्त्विक दृष्ट्या हिंदु धर्मांत कांहींच वावगें दिसत नव्हतें, एवढेंच नव्हे तर हिंदु धर्मासारखा दुसरा उदारमतवादी धर्म नाहीं हें त्यांनी त्यांचीं अंगें व उपांगें पडताळून प्रतिपादिलें आहे. 'श्रुति, स्मृति, पुराणें व शिष्टाचार' 'इतिहास (रामायण व महाभारत),' 'चातुर्वर्ण्य' 'चातुराश्रम्य,' 'अवतार,' 'सांख्यशास्त्र,' 'योगशास्त्र' आणि 'संध्या' इत्यादि लेखांत ह्याच वृत्तीचा सूर उमटलेला आहे. या वेळेस शास्त्रीबोवा हिंदुधर्म व हिंदुंच्या चाली ह्यांच्याकडे भेदक दृष्टीनें पाहत नव्हते 'हिंदुधर्मविवेचका'चा अवतार त्या वेळीं महाराष्ट्रांत वाढत चाललेलें धर्मांतराचें खूळ मोडून काढण्याकरितां होता. 'कुटुंबमित्र' व 'ज्ञानोदया'ला तें जाहीर आव्हान होतें. 'शिमग्याचा सण' ह्या आपल्या लेखांत शास्त्रीबोवा स्पष्टपणें म्हणतात कीं पाद्री लोकांस खूष करण्याच्या भरीस पडूं नका. आमचा धर्म आणि आमचें नांव समूळ नाहींसें होईपर्यंत त्यांस चैन पडावयाचें नाहीं. ते हंसत राहणारच. याकरितां तुम्ही आपल्या दृष्टीनें आपला विचार करा. आपण परतंत्र

झालों आहोंत म्हणून सर्वसंगपरित्याग करून नित्य उदासीन होऊन रडत बसण्यापासून कांहीं उपयोग नाहीं. 'हाल मे ख्याल, ख्याल मे खुशाल' हीच वृत्ति धरली पाहिजे. तात्पर्य, चालू शिमग्यांतला अत्याचार आणि किंचित् दुराचार दिसतो तो वजा केला असतां बाळगोपाळांस व राजारंकांस सारख्या रीतीनें रमविणारा दुसरा उत्तम सणच नाहीं."

पुढें रानड्यांचें व शास्त्रीबोवांचें साहचर्य वाढलें. आणि झेविअर कॉलेजमध्यें अध्यापकाचें काम करीत असतां व्यासंगाला अधिक अवसर सांपडून शास्त्रीबोवांच्या धार्मिक मतांत पालट होऊं लागला. आतां त्यांना पूर्वीचें चातुर्वर्ण्य आवडलें तरी अस्पृश्यता डोळ्यांना सलूं लागली. स्त्रियांस वेदाधिकार नाहीं हें शल्य खुपूं लागलें. त्याचप्रमाणें स्त्रियांना पुनर्विवाहास धर्मानें मोकळीक ठेवूं नये हें बरें वाटेना. ह्याच वृत्ति अखेर बळावत जाऊन त्यांनी हिंदुधर्म हा अधर्म आहे असें न कचरतां लिहिलें व महाराष्ट्रधर्माचा पुरस्कार पूर्वीपेक्षांहि दुप्पट जोरानें केला. त्यांचा रोख सर्व हिंदूंत समतेच्या तत्त्वाप्रमाणें रोटीबेटीव्यवहार कां होऊं नये ह्यावर होता.

परंतु त्यांच्या ह्या मतान्तराचा आढावा घेतांना एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही कीं वर शास्त्रीबोवांच्या धार्मिक मतांचीं जीं तीन सूत्रें दिलीं आहेत तीं मात्र प्रारंभापासून अखेरपर्यंत अढळ होतीं, व त्यांच्याच अनुरोधानें शास्त्रीबोवांच्या इतर मतांची छाननी करणें सोपें झालें.

त्यांच्या मुख्य धर्मविषयक लेखांचें विवेचन थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें करतां येईलः—

महाराष्ट्रधर्म—शास्त्रीबोवांच्या लोकप्रिय झालेल्या धर्मविषयक लेखांत 'महाराष्ट्रधर्मा'ची गणना प्रामुख्यानें होते. शास्त्रीबोवांचे धार्मिक लेख त्या वेळच्या परिस्थितीस उद्देशून लिहिले असले तरी आजच्या बदललेल्या काळींहि वाचकास विचारोन्मुख करण्याचें सामर्थ्य त्यांमध्यें

आहे. एकीकडे ख्रिस्ती धर्म, एकीकडे प्रार्थनासमाजाचा धर्म आणि एकीकडे आर्यसमाजाचा धर्म, अशा तीन लाटांत शिक्षित महाराष्ट्रसमाज हेलकावे खात असतांना सशास्त्र हिंदुधर्म व त्याची महाराष्ट्रांत झालेली परिणति ह्याचें विवेचन शास्त्रीबोवांनीं ह्या लेखांत केलें आहे. धर्मभावना ही सर्वांत श्रेष्ठ भावना अशी शास्त्रीबोवांची श्रद्धा असल्यामुळें एक प्रकारच्या भाविक कळकळीनें त्यांनी हा लेख लिहिला आहे. ह्या लेखाचे दोन भाग आहेत. पहिल्या भागांत ब्राम्हणांच्या वैदिक व औपनिषदिक किंवा 'कर्मठ' व 'वेदांति' धर्माचें निरूपण करून बौद्ध व जैन धर्मांच्या प्रसारामुळें ह्या मूळच्या धर्माचा कसा लोप झाला हें दाखविलें आहे. कुमारिल व शंकराचार्य यांनी ह्या दोन मार्गांचा जीर्णोद्धार आपापल्या परीनें कसा केला तेंहि ह्या भागांत दाखविलें आहे. शंकराचार्यांच्या चळवळींतूनच भगवद्गीतेला उर्फ भक्तिमार्गाला प्राधान्य मिळालें. रामानुजानेंहि भक्तिमार्गाचा पुरस्कार केला. दुसऱ्या भागांत 'भगवद्गीते'वर असलेल्या भगवती धर्माचें उर्फ 'महाराष्ट्र धर्मा'चें विवेचन केलें आहे. ह्यांत अनुक्रमें मुकुंदराय, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, रामदास, तुकाराम, इत्यादि संतांच्या कार्याचें वर्णन करून इतर प्रांतांतील संतांच्या कामगिरीमधील फरक स्पष्ट दाखविला आहे. 'महाराष्ट्रधर्मा'चें शास्त्रीबोवांच्या मतें हेंच वैशिष्ट्य होतें कीं त्यांत ब्राम्हण-शूद्र हा भेद नव्हता. व दुसरें म्हणजे रामदास-शिवाजी ह्यांच्या कर्तबगारीमुळें आध्यात्मिकाची सांगड 'दर्बारी धर्मा'शीं पडली. यामुळें 'महाराष्ट्रधर्मा'स जसा जिवंतपणा आला तसा दुसऱ्या प्रांतांतल्या धर्मांना आला नाहीं.

ब्राम्हणी धर्म व भटी धर्म—शास्त्रीबोवांच्या वेळीं गाजलेला असा त्यांचा एक लेख 'ब्राम्हणी धर्म व भटी धर्म' हा होय. 'हेमंत-व्याख्यानमालें'त हा लेख पहिल्यानें पुढें आला. ह्या व्याख्यानाचा मूळ उद्देश शास्त्रविहित धर्म व भिक्षुकांनी रूढ केलेला धर्म ह्यांतील तफावत दाखवून ब्राम्हणी धर्माचें महत्त्व हल्लींच्या काळीं प्रत्यक्ष व्यवहारानें कसें पटवतां येईल तें दाखविण्याचा होता. ब्राम्हणी हा शब्द शास्त्रीबोवांनी जातीचा

द्योतक म्हणून वापरला नसून शास्त्रशुद्ध आचरण करून ईश्वरभक्ति करणाऱ्यास लावला आहे. चोखामेळयास ते ब्राम्हण म्हणतात.

ब्राम्हणी धर्माचे शास्त्रीबोवांनी दोन भाग पाडले आहेत. पहिला वैदिक, कर्मठ किंवा रूढ भाषेंत बोलायचें झाल्यास कर्मकांडाचा. ह्यांत वैदिक याग व पुढें मीमांसेचा समावेश होतो. बौद्ध व जैन धर्माच्या प्रसारामुळें यज्ञयाग बंद पडले व कर्मठ ब्राम्हणधर्म लुप्तप्राय झाला. पुढें त्याचें पुनरुज्जीवन शबरस्वामी व कुमारिलभट्ट यांनीं केलें. ह्या दोघांनी ज्या सुधारणा केल्या त्यांचें थोडक्यांत विवेचन शास्त्रीबोवांनी केलें आहे. ह्या सर्वांत महत्त्वाची सुधारणा म्हणजे स्त्रीस यज्ञाधिकार आहे आणि धर्मांत तिचें स्थान पुरुषाच्या बरोबरीचें आहे हा सिद्धान्त होय. ह्याच्याच आधारानें स्त्रीला उपनयनाचा अधिकार पोंचूं शकतो असें शास्त्रीबोवांनी प्रतिपादन केलें आहे. ह्या कर्मठ ब्राम्हणी धर्माचें शास्त्रीबोवांनी जें सार काढलें आहे तें असें:—

(१) चातुर्वर्ण्य म्हणजे हल्लींचा क्षुद्र व संकुचित जातिभेद नव्हे. चातुर्वर्ण्य गुणांवर अवलंबून होतें. चातुर्वर्ण्यांत रोटी–बेटीव्यवहारास आडकाठी नसे.

(२) उपनयन ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य ह्या तिन्ही वर्णांत होत असे. विशीच्या आंत लग्न शास्त्रविहित नाहीं.

(३) यज्ञयागांत मांसाहार अवश्य असे. उलट कांदा–लसुणासारख्या वनस्पति निषिद्ध असत. हल्लींचें भक्ष्याभक्ष्यप्रकरण शास्त्रसंमत नाहीं.

ब्राम्हणी धर्माच्या दुसऱ्या शाखेचें नांव वेदान्त किंवा उपनिषदांचा धर्म. ह्या धर्माचा जीर्णोद्धार शंकराचार्यांनी केला. हा धर्म आत्मशुद्धि व विरक्ति ह्यांवर अधिष्ठित झालेला आहे. हा धर्म जातिभेदाच्या व लिंगभेदाच्या पलीकडचा असून थोड्यांसच साध्य आहे. ही विद्या ज्यांना साध्य आहे तेच फक्त ब्राम्हण. बाकीचे सारे कृपण किंवा ब्राम्हणेतर होत. ह्याप्रमाणें पुरातन ब्राम्हणी धर्माचें विवेचन करून हल्लींच्या बालविवाह, जातिभेद,

भक्ष्याभक्ष्य इत्यादि खुळचट कल्पना ज्यांत रूढ झाल्या आहेत त्या धर्माला शास्त्रीबोवांनी भटी धर्म असें नांव दिलें आहे. धर्माचें विवेचन करतांना शास्त्रीबोवांना 'हिंदु धर्म' ह्या शब्दाचें वावडें आहे. ते पूर्वीच्या धर्माला ब्राम्हणी धर्म व हल्लींच्या धर्माला भटी धर्म किंवा 'नकली धर्म' म्हणतात.

ब्राम्हण म्हणविणारांस सवाल—ब्राम्हण म्हणविणारांस सवाल हें त्यांचें 'हेमंतव्याख्यानमाले'तलेंच दुसरें एक व्याख्यान अधिक प्रासंगिक असुन वरील मतांचेंच प्रतिपादन करणारें आहे. पहिल्या व्याख्यानापेक्षां हें अधिक कडवट असुन त्यानें त्या काळीं समाजांत वादाच्या अनेक वावटळी उठल्या.

पार्स व पार्सी धर्म—'पार्स व पार्सी धर्म' आणि 'मोगल व मोगली धर्म' हीं 'हेमंतव्याख्यानमालें'तील दोन व्याख्यानें त्यांतील विषयाच्या नावीन्यामुळें म्हणा किंवा ते धर्म हिंदु लोकांना परके वाटत असल्यामुळें म्हणा किंवा त्यांत प्रचलित चालीरीतींविरुद्ध कोठेंच टीका नसल्यानें म्हणा, त्या काळीं लोकप्रिय झालीं होतीं. 'पार्स व पार्सी धर्म' ह्या निबंधांतील आधुनिक पार्श्यांच्या पूर्वजांची उत्पत्ति आणि धर्म यांविषयीं चर्चा केली आहे. वेद आणि द्रुह्युस्चा शिलालेख ह्यांमधील विधानें आधारभूत म्हणून धरलेलीं असलीं तरी शब्दसाम्यामुळें झालेली व्युत्पत्ति आणि अनुमानें ह्यांवरच ह्या लेखाची उभारणी झाली आहे. आणि म्हणून संशोधनाच्या दृष्टीनें त्याला फार महत्त्व देतां येत नाहीं.

'पार्स' हा शब्द शास्त्रीबोवांनीच कल्पिलेला आहे. द्रुहुयसनें दिलेला 'पर्सु' शब्द आणि वेदांतील 'पारशव' आणि 'पर्शु' शब्द ह्यांपासुन शास्त्रीबोवांनी 'पार्स' असा शब्द निघण्यास हरकत नाहीं असें ठरविलें. एवढेंच नव्हे तर 'पार्स,' 'पृथु' (पार्थेनियन) व 'पल्हव' (पेहलवीपासून निघालेला शब्द) हे एकाच गटांतील लोक असून मागून वेगळे झाले असें दाखविलें आहे. द्रुहुयस हा पार्सांचा राजा. पार्सांचा धर्म मूर्तिभंजक

होता. पार्स लोक नद्या, डोंगर, अग्नि इत्यादि देवतांची पूजा करीत; त्यांचीं दैवतें देवनिर्मित होतीं, मनुष्यानें तयार केलेलीं नव्हतीं.

पल्हवांच्या पैगंबराचें नांव 'जरतोस्त' असून 'अर्देसर' देवतेचें माहात्म्य ह्या लोकांत फार होतें.

मोगल व मोगली धर्म—'मोगल व मोगली धर्म' हा लेख वरील लेखाप्रमाणेंच आहे.

मोगलांचे दोन प्रकार होते. एक अस्सल मोगल. हे मूर्तिपूजक होते. ह्यांच्या धर्मावर मुख्य पगडा श्रमण संस्कृतीचा होता. श्रमण व ब्राम्हण ह्यांचे आचार परस्परविरोधी असले तरी व्रतवैकल्यें करून इष्ट देवतेची कृपा संपादन करणारे दोघेहि होते. त्यामुळें वेगवेगळ्या लोकांत दोघां-नाहि वर्चस्व मिळालें. श्रमणी धर्म तार्तरींत सर्वत्र पसरला होता. हाच मोगलांचा मूळचा देश. ह्याशिवाय 'ल.मा' किंवा बौद्धधर्माचा देखील थोडासा परिणाम मोगलांवर झाला होता. हे मोगल सहिष्णु असून 'चेंगिझ' हा त्यांच्यामध्यें सर्वांत मोठा पुरूष होऊन गेला. सर्व धर्म सारखे आहेत ही शिकवण त्यानें प्रथम अंमलांत आणली. मोगलांच्या देवता बुरणुसाच्या व रेशमाच्या असत. आणि त्यांना नैवद्य दाखवि-ल्याशिवाय मोगल अन्न घेत नसत. दुसरे मोगल हे वरील मोगलांपासून विभक्त झालेले म्हणजे अविध होत. ह्या दोघांमध्यें धर्मासंबंधीं वारंवार युद्धें होत. हे मूर्तिभंजक होते.

उपनिषदें—शास्त्रीबोवांनी अकरा उपनिषदें, इंग्रजी व मराठी भाषान्तरें व चर्चात्मक प्रस्तावना यांसहित तयार करण्याचें ठरविलें होतें. परंतु 'ऐतरेय' व 'श्वेताश्वतर' हीं दोनच त्यांना पुरीं करतां आलीं.

शास्त्रीबोवांचा उपनिषदांचा अभ्यास श्रद्धेवर आधारलेला आहे. ज्ञानाचें पावित्र्य, आचरणांतील शुद्धता आणि अढळ भक्ति हे तीन गुण अंगीं बाणावयास पाहिजे असतील तर उपनिषदांचें अध्ययन जरूर केलें पाहिजे अशी त्यांची भावना होती. पण हें अध्ययन पारंपारिक अंधश्रद्धेनें

न होतां जिज्ञासापूर्वक साधकबाधक विचारानें झालें पाहिजे असें त्यांना वाटे. उपनिषदांच्या प्रस्तावनेंत शास्त्रीबोवांची भूमिका स्पष्ट दिसून येते.

ऐतरेयोपनिषद्—शास्त्रीबोवांनी ह्या उपनिषदांतले मांडलेले महत्त्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणें आहेत: (१) ह्या उपनिषदांतील सृष्टयुत्पत्तीची कथा व बायबलमधील त्याच विषयावरील कथा ह्यांची तुलना. बायबलमधील ईश्वराची कल्पना अधिक कोती व संकुचित आहे. कारण उपनिषदांत ईश्वराच्या 'मी करीन' ह्या संकल्पानुसार सर्व ब्रम्हाण्ड एकाच वेळीं एकदम निर्माण झालें; तर बायबलप्रमाणें आकाश, उजेड इत्यादि तत्त्वें वेगवेगळीं गरजेप्रमाणें ईश्वरानें 'उत्पन्न होवोत' म्हटल्यावर निर्माण झालीं (२) अन्नावर प्राणन अवलंबून आहे, जीवन नाहीं. सोप्या भाषेंत सांगावयाचें झाल्यास अन्नावर देहाचेच व्यापार काय ते चालूं शकतात. जीवनांत आध्यात्मिक विकासाचा अंतर्भाव होतो. (३) मनुष्याची योग्यता जनावराहून जास्त असण्याचें कारण असें कीं 'जो जीवात्मा भौतिक सृष्टीवर अंमल चालविणारा आहे तो परमात्म्याचा अंश आहे. परमात्म्याचा जीवरूपी अंश आठ लोकपाळांच्या आठ अंशांनिशीं आंत वसत असल्यामुळें मानवी प्राण्याची योग्यता बाकीच्या प्राण्यांहून कितीतरी पटीनें अधिक आहे. (४) प्रज्ञा ही मानवाला मिळालेली अमोल देणगी असून तिला 'जगाचे नेत्र' म्हटलें आहे. (५) ब्रह्मा, इंद्र इत्यादि देवता दुय्यम दर्जाच्या असून ईश्वर सर्वांत श्रेष्ठ आहे.

श्वेताश्वतर—'श्वेताश्वतरोपनिषद्' तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें 'ऐतरेया'-पेक्षां वरचें ठरतें. ह्या उपनिषदाच्या प्रस्तावनेंत शास्त्रीबोवांनी मीमांसा व पुराणें ह्यांची तुलना केली आहे. मीमांसेंत विचारीपणा व समंजसपणा ह्यांची पराकाष्ठा झाली असून पुराणांत मात्र भाकडकथा व असंबद्ध प्रलाप ह्यांवरच जास्त भर दिला जातो असें त्यांनी म्हटलें आहे. मागच्या उपनिषदाप्रमाणेंच ह्याहि प्रस्तावनेंत शास्त्रीबोवांनी ख्रिस्ती धर्म, मुसलमानी धर्म आणि 'श्वेताश्वतरा'चा बाणा ह्यांबद्दल मार्मिक चर्चा केली आहे. तिचा सारांश असा: 'श्वेताश्वतरां'त प्रशान्तपणा ज्याच्या अंगीं असेल त्यालाच

ही विद्या शिकवावी असें म्हटलें आहे. मुसलमान ह्या शब्दाचा अर्थ 'शांती असलेला' असा आहे व ख्रिस्तास तर 'शांतीचा राजा' म्हणतात. तेव्हां मुसल्मानांप्रमाणें आणि ख्रिस्त्यांप्रमाणें त्या त्या धर्माची पायरी 'श्वेताश्वतरा'च्या वरची आहे असा आक्षेप त्यांच्याकडून येण्याचा संभव आहे. शास्त्रीबोवा ह्या आक्षेपाचें खंडन करतांना असें म्हणतात कीं सुंता किंवा बाप्तिस्मा अशा कोरड्या संस्कारांपासून प्रशान्तपणा येऊं शकतो असें म्हणणें निवळ खोटें आहे. शांतपणा हा जात्याच माणसाच्या अंगीं असावा लागतो. शांति ही परमेश्वरी देणगी आहे. तिचा लाभ सर्वांच्याच नशिबीं नसतो. स्वाभाविक शांतपणा हा कांहीं व्यक्तींत उघड, तर कांहींत सुप्तावस्थेंत असतो. प्रयत्नान्तीं ज्याचा शांतपणा जागृत होउन टिकाऊ होऊन राहण्याचा संभव असेल त्यालाच 'श्वेताश्वतरी' अमोल विद्या ग्रहण करतां येईल.

'श्वेताश्वतरा'च्या तत्त्वज्ञानांत मुख्यत्वें पुढील मुद्यांचा समावेश होतो. (१) अंतर्यामी आत्मा हा जीवाचा सोबती आहे. तो सर्व जाणतो, सर्व पाहतो. (२) जे देवास ओळखण्याचा यत्न करीत नाहींत ते दुःखांत बुडतात.

थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे शास्त्रीबोवांना भक्तिमार्गाशीं संलग्न झालेला ब्राम्हणी धर्म जगांतल्या सर्व जातींना, संस्कृतींना एकत्र कवटाळून धरण्याइतका विशाल आहे असें वाटे. पार्स व पार्शी धर्म, मोगल व मोगली धर्म या त्यांच्या लेखांत हेंच ध्वनित झालें आहे. व्रात्यस्तोम या लेखानें त्या मताला अधिक पुष्टि मिळाली आहे.

वाङ्मयसेवा

लेखक ह्या दृष्टीनें शास्त्रीबोवांची भूमिका कोणत्या प्रकारची होती ह्याबद्दलचें विवेचन 'जीवनकथा' ह्या प्रकरणांत आलेंच आहे. परंतु सतत पस्तीस वर्षे शास्त्रीबोवांनी जो विद्याव्यासंग केला त्याचें अधिक खुलासेवार परीक्षण होणें जरूर आहे. कारण एक तर समकालीनांकडून त्यांच्या उत्कृष्ट गणल्या जाणाऱ्या वाङ्मयाचीहि फार उपेक्षा झाली, व दुसरें म्हणजे बऱ्याच वर्षांत त्यांच्या वाङ्मयाकडे कुणीं अभ्यासू दृष्टीनें न पाहिल्यामुळें त्यांचें लिखाण किती आहे व कुठें कुठें प्रसिद्ध झालें आहे हें समजण्यास देखील मुष्कील पडते. शास्त्रीबोवांच्या लिखाणाची प्रचंड अंत्रीच ह्याची साक्ष आहे. त्यांच्या कांहीं लेखांवर (विविधज्ञानविस्तारांतील 'मराठेशाही' 'विचार माधुकरी' इत्यादि) अजिबात नांव नाहीं, तर कांहींवर 'एक भगवद्भक्त' ('पंचजनविचार'–'ज्ञानेश्वरी महासागरांतील बुड्या' इत्यादि 'विविध-ज्ञानविस्तारांतील' लेख) किंवा 'ब्राह्मण आहे, पण हिंदु नव्हे' ('ऐतिहासिक गंजिफा'–दीनबंधु) अशीं विविध व तऱ्हेवाइक टोपणनांवें आढळतात. लिहिण्याचे विषय तर अनंतच. भाषा, धर्म, इतिहास व संशोधनपर असे त्यांच्या लिखाणाचे चार ठोकळ भाग पाडतां येतील. सामाजिक चालीरीतींवर त्यांनी लिहिलेल्या टीका 'धर्म' ह्या सदराखालींच घालावयास कांहीं हरकत नाहीं. कारण शास्त्रीबोवांची समाजसुधारणा धर्मसुधारणेवर मुख्यत्वें अवलंबून होती.

शास्त्रीबोवा बहुभाषी होते. कोणतीहि भाषा असो, एकदा तिच्यांत कांहींतरी विशेष आहे असें वाटलें म्हणजे पुरे; लागलेच शास्त्रीबोवा ती शिकण्याच्या नादीं. ह्या नादाच्या भरांत त्यांनी पुस्तु भाषाहि पठाणांशीं बोलण्याचा सराव ठेवून थोडीफार हस्तगत केली होती. मराठी ही त्यांची

मायभाषाच पडली व तिच्याबद्दल शास्त्रीबोवांना जिव्हाळाहि फार वाटे. त्याशिवाय गुजराती व हिंदीहि ते जाणत. देशी किंवा प्रांतीय भाषांना त्या वेळीं विश्वविद्यालयांत मुळींच शिरकाव नव्हता. त्याबद्दल शास्त्रीबोवांनी वेळोवेळीं प्रांतीय भाषांचें सांस्कृतिक महत्त्व विद्यालयीन शिक्षणक्रमांत किती आहे हें लेखांच्या व व्याख्यानांच्या द्वारें लोकांच्या पुढें मांडलें. जातिभेदावर तर त्यांना तो मोठा तोडगा वाटे. संस्कृत व तदनुषंगिक प्राकृत भाषा (पाली सोडून) त्यांना अवगत होत्या. प्राकृत वाङ्मयाची महती गाणारा भारतवर्षातील हाच पहिला विद्वान; एवढेंच नव्हे तर प्राकृत भाषा संस्कृत भाषेपूर्वीच्या लोकभाषा आहेत हें प्रतिपादन करणारे शास्त्रीबोवा पहिलेच भाषापंडित. वैदिक वाङ्मय व धर्म यांचें सारासारग्रहण करतां यावें म्हणून त्यांनी अवेस्ता भाषेचेंहि अध्ययन केलें होतें. हें त्यांचें एक अपूर्व वैशिष्ट्यच होतें. त्याशिवाय कुराणाचा उत्तम अभ्यास व्हावा म्हणून त्यांनी अरबी भाषा हस्तगत केली. फारसीदेखील ते चांगलें जाणत. शाळेंत विद्यार्थ्यांना ते फारसी शिकवीत. व्याकरण व ख्रिस्ती धर्माची भूमिका नीट पारखतां यावी ह्या दृष्टीनें त्यांनी लॅटिन व ग्रीक भाषांचाहि तात्पुरता अभ्यास केला होता. फ्रेंचहि त्यांना अवगत होतें. इंग्रजी तर शिकल्यावांचून गतीच नव्हती. ह्याप्रमाणें केवळ स्वतःची ज्ञानाची हौस भागविण्याकरितां निरनिराळ्या भाषांतील वाङ्मयाच्या अवगाहनांत गढून जाणारे व्यासंगी विद्वान किती असतील ?

भाषाशैली—शास्त्रीबोवा स्वतःविषयीं वैयक्तिक असें कधींच लिहीत नसत. तरी पण त्यांचें लेखन विवेचक आणि प्रचारकी थाटाचें असल्यामुळें, आणि स्वतःचीं मतें ठासून प्रसंग पडेल तिथें मांडण्याची त्यांना फार हौस असल्यामुळें, त्यांचे पुष्कळ लेख आत्मनिष्ठ वाटतात. जें पाहिलें, जें वाचलें व जें अनुभवलें त्याचा ठसा स्वतःच्या मनावर जसा उमटला असेल तशाचा तसा ते वाचकांसमोर ठेवीत. अंतर्गत विचार शब्दरूपानें मांडताना ते शक्य तितक्या नैसर्गिक स्थितींत—नागव्या स्थितींत म्हटलें तरी चालेल—मांडीत. भाषेला मुद्दाम नटवून सजवून ती

अधिक परिणामकारक करण्याचा त्यांनी चुकूनसुद्धां प्रयत्न केला नाहीं. परंतु नटण्याच्या किंवा नटविण्याच्या त्यांच्या तिटकाऱ्यामुळें त्यांच्या भाषेंत सुबकपणा किंवा कोमलता आली नाहीं. हे गुण नसले तरी ती तेजस्वी आहे आणि तिखट आहे. शिवाय मनाला पटलें तेंच लिहिलें ह्या त्यांच्या वृत्तीमुळें त्यांच्या लिखाणांत एक प्रकारचा खोल जिव्हाळा आढळून येतो. हा गुण लेखनकलेच्या अमोलिक लेण्यांपैकीं एक नाहीं असें कोण म्हणेल ?

त्यांच्या लेखनांत 'बोली'ची झांक मारते. 'म्हावरें,' 'मोहतूर,' 'सागोती' यांसारखे शब्द त्यांच्या गंभीर लिखाणांत इतस्ततः विखुरलेले दिसतात. संस्कृत शब्दांच्या ऐवजीं नित्याचे मराठी शब्द वापरायचे ह्या बाण्यानें वरील शब्द ते उपयोगांत आणीत. भाषा सामान्य जनांसाठीं सुबोध करण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले त्यांपैकीं वरील प्रयत्न होय.

शास्त्रीबोवांचीं मतें प्रतिपादन करण्याची रीत आणि तडफ पहिल्या-पासून शेवटपर्यंत एकाच ठशाची राहिल्यामुळें नांव पाहिल्याशिवाय हा लेख कोणाचा तें नक्की ओळखतां येतें. पण त्यांची भाषा मात्र शेवट-पर्यंत रूपें बदलीत होती. पहिल्यानें शास्त्रीबोवांनी विविधज्ञानविस्तारांत लिहावयास सुरुवात केली तेव्हां (१८८१ सालापासून) त्यांची भाषा सुंदर नसली तरी डौलदार होती. बाळशास्त्री जांभेकरांचें चरित्र, त्याचप्रमाणें एकनाथाचें चरित्र सुबोध मराठीचे चांगले नमुने आहेत. पण पुढें पुढें अस्सल मराठी शब्दच वापरण्याचा त्यांचा नाद अतिरेकाला जाऊन पोंचला. १९०१-१९०२ सालीं त्यांनी 'सुबोधपत्रिकें'त जे लेख लिहिले आहेत त्यांत, विशेषतः 'रँगलर परांजपे' व 'एक विधवागृह हवें आहे' हे विशेष उल्लेखनीय आहेत. पहिला लेख रँग्लर परांजपे विलायतेंत यश मिळवून हिंदुस्तानांत परत आले त्या वेळीं त्यांचें अभिनंदन करण्याकरितां लिहिला आहे. त्यांत गुरूला चांगल्या शिष्याविषयीं जो अभिमान वाटतो तो पूर्णपणें प्रत्ययाला येत असला, तरी 'सुरेख झालें' ह्या शब्दांच्या पुनरावृत्तीमुळें तो लेख किंचित् पोरकट वाटतो. दुसऱ्या लेखांत 'मांडवशोभा' हा शब्द

वापरल्यानें हा लेख उपरोधिक आहे की विरुद्धांबद्दलच्या अनुकंपेनें लिहिला आहे तें कळत नाहीं. "कैसरकडून मुलतानाकडे" ह्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत भाषेची सुधारणा करण्याकरितां पदें तोडून लिहिणें अधिक सोयीचें आहे असें त्यांनी प्रतिपादन केलें आहे. हें सर्व पुस्तक त्या तत्त्वाप्रमाणेंच लिहिलें आहे, उदाहरणार्थ—"या अगदीं अ-योग्य प्रति-स्पर्ध्यास घडघडवण्यांत आल्या-नंतर, त्याच्या पीठा-वर अथानासियूनें स्वतःस बसवून घेतलें. याच्या नांवा-मुळें व सांनिध्या-मुळें बऱ्या परि-षदेचा जोम आणलेल्या एका छोट्या परि-षदेंत, ज्या बिशपांनीं निर-उपायानें रिमिनी मुक्कामीं कबुलायतीवर सह्या केल्या होत्या, त्या सर्वां-वरची वाळू नसच्या कबुलायती-वर नुसत्या सह्या घेऊन काढून टाकण्यांत आली." (पृ. १२१) ह्या अशा पद्धतीनें शास्त्रीबोवांची भाषा उलट दुर्बोध मात्र बनली आहे.

अगदीं शेवटच्या चार वर्षांत मात्र शास्त्रीबोवांनीं जें लिखाण केलें आहे त्यांत भाषेच्या दृष्टीनें फार मोठा पालट आढळून येतो. मधल्या काळांत त्यांची भाषा जी मासलेवाईक, तुटक व बोजड झाली होती तिचा नूर आतां पालटला. आतां ती अस्खलित, साधी आणि डौलदार अशी झाली. शास्त्रीबोवांचे विचारहि अधिक मुद्देसूदपणानें मांडलेले दिस-तात. जणूं काय इतकी परिणामकारक भाषाशैली कमावण्यासाठींच शास्त्रीबोवांना वरीलप्रमाणें गिरक्या खाव्या लागल्या. ह्या शैलीचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे त्यांचे 'दीनबंधु' या ब्राह्मणेतर पत्रांत आलेले 'ऐतिहासिक गंजिफा' ह्या सदराखालचे लेख. ह्या भाषेचा नमुना थोडक्यांत पुढे दिला आहे

"हिंदु धर्मास 'धर्म' हें भरीव नांव शोभत नाहीं. असें कां? तर 'धर्म' शब्द घेतला कीं त्यांत भावंडाचें नातें जाहीर ध्वनित होतें. ख्रिस्ती म्हटला कीं प्रत्येक ख्रिस्ती त्यास आपला बंधु समजतो, त्याच्याशीं जाहीर बंधुत्व लावतो. हातचें पाणी घेण्यास व त्यानें केलेल्या स्वैंपाकाच्या आहुती आपल्या आंतल्या अग्निहोत्रांत

होमण्यास संकोच बिलकूल बाळगीत नाहीं. ख्रिस्त्याहूनहि हें बंधुत्वाचें नातें मुसलमान जास्त पटवूं शकतात. हे दोन्ही धर्म जिवंत आहेत. जो धर्म विधर्म्यास आंत ओढून त्याच्याशीं बंधुत्वाचें नातें जाहीरपणें लावतो, तो धर्म जिवंत होय, तो धर्म भगवती भागीरथीचा प्रवाह होय. पारशी व यहुदी हे दोन्ही धर्म आज जिवंत नाहींत. ते आज मुर्दाड होवून पडले आहेत. तरीहि जसा पारशांचा तसा यहुद्यांचा समाज एकजात आहे. जसें पारशांचें पारशांशीं तसें यहुद्यांचें यहुद्यांशीं नातें बंधुत्वाचें असतें. रोटीच्या दळणवळणास बिलकुल आडकाठी नसते" इत्यादि.

ज्याप्रमाणें रूढ बोलभाषेंतले शब्द शास्त्रीबोवांनी आपल्या लेखनांत न कचरतां वापरले त्याचप्रमाणें त्यांनीं कांहीं अतिशय सुंदर शब्दाची देखील मराठी भाषेंत भर टाकली आहे. इंग्रजीवरून त्यांनी न्यायमूर्ति, विद्यापीठ व विश्वविद्यालय हे शब्द प्रथम रूढ केले. सारस्वत (साहित्य या अर्थी) व ब्राह्मणेतर हे दुसरे दोन शब्द.

शास्त्रीबोवांच्या भाषाविषयक व्यासंगाची छाननी थोडक्यांत पुढील-प्रमाणें देतां येईल.

संस्कृत भाषा—संस्कृत भाषेच्या व्युत्पत्तीसंबंधीं शास्त्रीबोवांची कामगिरी उल्लेखनीय असली तरी संस्कृत साहित्यासंबंधानें त्यांचें मत कलुषित होतें. ज्या संस्कृत वाङ्मयाचा शास्त्रीबोवांस अभिमान वाटे तें सर्व वैदिक वाङ्मय होतें. वेद, विशेषतः ऋग्वेद, उपनिषदें, कांहीं सूत्रवाङ्मय, महाभारत, रामायण, भगवद्गीता हें त्यांच्या मतें संस्कृत भाषेचें खरें भांडार होतें. काव्य—नाटकाबद्दल—एक भवभूति सोडल्यास—त्यांना कमालीचें वैषम्य वाटे. 'संस्कृत व देशी भाषा' ह्या एका लहानशा लेखांत संस्कृत भाषा नको, व देशी भाषा विद्यापीठाच्या कार्यक्रमांत कां हवी, ह्याचें स्पष्टीकरण शास्त्रीबोवांनी केलें आहे. मराठीसहित एकंदर प्रांतीय भाषांबद्दल शास्त्री-बोवांची भूमिका काय होती हें ह्या लेखावरून चांगलेंच कळून येतें;

आणि म्हणून तो फार महत्त्वाचा आहे. त्यांतले मुख्य मुद्दे पुढें दिले आहेत:—

संस्कृत भाषा नको असल्याचीं नउ कारणें शास्त्रीबोवांनी दिलीं आहेत. त्यांचा आशय असा कीं संस्कृत साहित्याचें अध्ययन आमच्या राष्ट्रीय बाण्यास व संस्कृतीस विघातक आहे. कारण (१) रामायण, महाभारत इत्यादि उत्कृष्ट ग्रंथांत जीं पारंपारिक सुंदर तत्त्वें व चरित्रें संग्रहीत केलीं आहेत त्यांचा एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, मोरोपंत इत्यादि कवींनी मराठींत उत्कृष्ट पुरस्कार केला आहे. म्हणून संस्कृत भाषेची गरज उरली नाहीं. (२) संस्कृत भाषेमुळें 'धर्मवासना शिथिल होते' कारण दंडी, कालिदास, बाण वगैरे लेखकांनी वंद्य मानलेल्या देवांची शिमग्यांतहि आपले लोक उच्चारावयास लाजतील अशा प्रकारची स्थलोस्थलीं चावट व बीभत्स टर उडवलेली असते. (३) 'ऋतुसंहार' 'मेघदूत,' इत्यादि कामुकतेनें भरलेलीं काव्यें विद्याक्रमांत असल्यानें विद्यार्थ्यांचीं कोवळीं मनें बिघडण्याचा संभव असतो. (४) संस्कृतांत 'वर्णसंकराचा बाउ केलेला असून, ब्राह्मणेतरांचा ठिकठिकाणीं अपमान केलेला असतो व त्यांच्याविषयीं तुच्छ बुद्धि प्रदर्शित केलेली असते; उदाहरणार्थ, शंबूकाख्यान व शूद्र वेद ऐकेल तर त्याच्या कानांत तापलेलें तेल ओतावें ही मनूची आज्ञा. (५) संस्कृत भाषेंत ऐतिहासिक गद्य ग्रंथ 'हर्षचरिता'खेरीज दुसरा नाहीं. (६) ही मृत भाषा असल्यानें 'तिच्या प्रसारानें लोकसमूहाची स्थिति सुधारण्याचा' बिलकूल संभव नाहीं. (७) स्वराज्य नसल्यामुळें ती निरवश झाली आहे. (८) राष्ट्रीय बुद्धीचा रोप हृदयांत लावण्याचें काम तिच्या हातून होणें नाहीं. कारण ही केवळ धर्मभाषा होती; बोलभाषा व राष्ट्रीयभाषा नव्हती. (९) तींतील हवा कर्मठपणानें उग्र झालेली असल्यामुळें व इतिहासाचा तींत गंधहि नसल्यामुळें, कोणींहि चांगलें उदाहरण घालून देवून आपलें नांव वंद्य करून व आपलें आचरण उदाहार्य करून ठेवलेलें तींत वाचण्यांत येत नाहीं.

शास्त्रीबोवांचे हे सर्वच मुद्दे तर्कशुद्ध आहेत असें नव्हे; उदाहरणार्थ, संस्कृत भाषेंतल्या अश्लीलतेबद्दल शास्त्रीबोवांचें मत पूर्वग्रहदूषित असल्यामुळें त्यांनी त्या मुद्यावर फाजील भर दिलेला आहे. त्याचप्रमाणें शेवटल्या मुद्यांत शास्त्रीबोवांनी म्हटल्याप्रमाणें ऐतिहासिक वाङ्मयाची वाण असली तरी देखील त्या भाषेंत दंतकथावाङ्मय विपुल आहे, आणि त्याची ऐतिहासिक उपयुक्तता मोठा आहे हें आज कोणीहि कबूल करील.

परंतु ह्याबरोबरच त्यांनी जे दुसरे अनेक मुद्दे उपस्थित केले आहेत ते खरोखरच विचार करण्याजोगे आहेत. ज्या काळीं संस्कृतास भलतेंच महत्त्व येऊन विद्यापीठांत देशी भाषांना वाळींत टाकण्यांत आलें होतें, त्या काळीं देशी भाषांची कड घेऊन संस्कृत भाषेसंबंधाने असे उद्गार काढणारे शास्त्रीबोवा एकटेच होते. आज देशी भाषांचें वैभव वाढतें दिसत आहे, त्याचें मूळ निःसंशय वरील उद्गार काढणाऱ्या मनोवृत्तींत आहे.

संस्कृत भाषेच्या व्युत्पत्तीसंबंधाने व्याख्यानें (इंग्रजी)

शास्त्रीबोवांच्या भाषाविषयक लेखनांत वरील व्याख्यानांना अग्रस्थान द्यावें लागेल. ह्यांत मुख्यत्वें वैदिक वाङ्मयाचा समावेश होतो. वैदिक वाङ्मयाचे कांहीं भाग पाडून त्यांतील भाषेचे व व्याकरणाचे नमुने शास्त्रीबोवांनी चर्चेसाठीं घेतले असून त्यांत ठिकठिकाणीं ग्रीक, लॅटिन, अवेस्ता इत्यादि भाषांची तुलना देखील केली आहे.

हीं व्याख्यानें एकंदर आठ आहेत. आणि त्यांत अनेक वादग्रस्त प्रश्न शास्त्रीबोवांनी उपस्थित केले आहेत. कित्येक वेळां त्यांनी भाषाशास्त्राच्या मर्यादेबाहेर पाउल टाकून अनेक जातिविषयक प्रश्नांचा उहापोह केला आहे. डॉ. भांडारकरांचीं ह्या विषयावरील व्याख्यानें अधिक मुद्देसूद असून संस्कृत, प्राकृत आणि आधुनिक प्रांतीय भाषा ह्यांचें विवेचन त्यांनीं अधिक स्पष्टपणें केलेलें आढळतें. शास्त्रीबोवांनी वर सांगितलेल्या भाषांचा तुलनात्मक उपयोग केला असला तरी त्यांच्या अभ्यासाचें केंद्र वैदिक वाङ्मय आणि त्यांतल्या त्यांत ऋग्वेदच आहे.

व्याख्यानांचा आशय—पहिल्या व्याख्यानाचा उद्देश संस्कृत भाषा ही मूळ कोठें उगम पावली व तिचा प्रसार पहिल्यानें कोणत्या लोकांनीं केला हें दाखविण्याचा आहे. शास्त्रीबोवांचें म्हणणें असें कीं ग्रीक, लॅटिन ह्या जशा प्रदेशांच्या किंवा विशिष्ट लोकसमूहाच्या भाषा प्रांतवाचक किंवा लोकवाचक भाषा नाहीं. हिचा उगम ऋग्वेदापासून झाला व तिला 'आर्यांची' भाषा म्हणतात. ज्या संस्कृत भाषेचें व्याकरण पाणिनीनें लिहिलें ती मूळची वैदिक भाषा नसून तिच्यांतून निघालेली लौकिक संस्कृत भाषा होय. वैदिक भाषेंत कांहीं विशिष्ट शब्दप्रयोग आढळतात. त्यांचें स्पष्टीकरण पाणिनीस करतां आलें नाहीं. ते शब्द 'म्लेंच्छ' म्हणजे 'अडाणी' उर्फ गांवढळ बोलींतून आले आहेत. त्याचप्रमाणें कांही शब्द 'असुरा'पासुन म्हणजे परप्रांतीय भाषेंतून आलेले असून दुर्बोध आहेत. म्लेंच्छ व आसुरी संस्कारांपैकीं आसुरी भाषेचे संस्कार अधिक जुने, म्हणजे आर्य लोकांची वसाहत हिंदुस्थानांत होण्याच्या पूर्वीचे, आहेत.

वैदिक भाषा ही आर्य लोकांची भाषा खरी पण हे 'आर्य' लोक कोण? संहितांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र अशा चार वर्णांच्या लोकांचा उल्लेख आला आहे. त्यांपैकीं अगदीं प्रारंभींच शूद्रांना बाहेर ढकलण्यांत आलें. दुसऱ्या कालखंडांत वैश्यवर्गाला पण सोमयागांतून बाहेर काढण्यांत आलें. राहतां राहिले ब्राह्मण आणि क्षत्रिय.

ह्या दोहों क्षत्रियांची संख्या अधिक असून लोकांत त्यांचें वर्चस्व होतें. क्षत्रियांत 'राज्,' 'मनुष्य' आणि 'क्षत्र' असे तीन मुख्य वर्ग होते. 'राज' वर्गांत 'राजन्' म्हणजे वरुणाचे उपासक व 'राजन्य' हे इंद्राचे उपासक असून, वरुणाचे उपासक हे राज्यकर्ते आणि इंद्राचे उपासक हे प्रजाजन असा भेद होता. 'मनुष्यां'त मनुराजा व मनुस् ह्या दोघांच्या वीरवृत्तीच्या वंशजांचा अंतर्भाव होतो. 'क्षत्र'वर्गाला विशेष प्राधान्य नसून तो पुढें वीरवृतीचा वाचक बनला. एकंदर क्षत्रियवर्गांत कांही धंदेवाईक कारागिरांचा देखील पुढें समावेश झाला.

ब्राह्मण हे ब्राह्मावर्ताचे मूळचे राहणारे. ब्रह्मावर्त हा 'ब्रह्म' लोकांचा देश असून त्याची व्याप्ति सरस्वती व दृषद्वती ह्या दोन नद्यांमध्यें होती. ब्रह्मर्षि देश ह्या शब्दावरून 'ऋषि' हा नवा शब्द दृष्टोत्पत्तीस येतो. 'ब्रह्मर्षि' हा शब्द 'ब्राह्मण ऋषि' असा नेहमींप्रमाणें न घेतां ब्रह्म ही एक जात व ऋषि ही दुसरी पोटजात असाच घेतलेला अधिक बरा दिसतो. संहितांत अगस्ति, अत्रि, अंगिरस, कश्यप, भृगु, वसिष्ठ, व विश्वामित्र हीं सात ऋषिवर्गांतील नांवें आहेत. विश्वामित्राच्या इतिहासावरून ऋषिवर्ग हा क्षत्रिय वर्गाशीं रक्ताचा संबंध असलेला, अर्थात् संमिश्र, असा वर्ग होता हें निर्विवाद सिद्ध होतें. ब्राह्मणांनी आपलें वर्चस्व वैदिककालाच्या तिसऱ्या खंडापासून पुढें प्रस्थापित केलें. अर्थात् संस्कृत भाषा ही मूळ क्षत्रियांपैकीं 'मनु' वर्गाची (लोकसंख्येनें सर्वांत मोठ्या असलेल्या वर्गाची) भाषा असून ती पुढें क्षत्र, राज्, ऋषि आणि ब्राह्मण ह्या वर्गांनी उचलली. हीच पुढें आर्यावर्ताची भाषा बनली.

ह्या व्याख्यानांत शास्त्रीबोवांनी केलेला कालखंडाचा उल्लेख संदिग्ध आहे. त्याचप्रमाणें लोकांचें वर्गीकरण देखील अनुमानावरच बरेंचसें आधारल्यामुळें आक्षेपार्ह आहे. पुढील पांच व्याख्यानांत अनुक्रमें वेदपूर्व भाषेच्या नामांचें विभक्तीकरण, वैदिक नामांची विभक्तीप्रत्ययांपासून झालेलीं रूपें आणि वेदोत्तर ऐतिहासिक कालखंडांतील संस्कृत नाम व धातु ह्यांचीं रूपें आणि विभक्तिप्रत्यय ह्यांबद्दल चर्चा केली आहे.

सहाव्या व्याख्यानांत अवेस्ता आणि वैदिक संस्कृत ह्या दोन भाषांतील साम्यनिदर्शक शब्दांबद्दल चर्चा आहे, आणि सातव्या व आठव्या व्याख्यानांत ग्रीक, लॅटिन, अवेस्ता आणि संस्कृत ह्यांतील साम्यनिदर्शक शब्द, प्रत्यय, स्वर इत्यादींचीं कोष्टकें आहेत. हीं सर्व कोष्टकें फार कसोशीनें केलेलीं असून भाषाशास्त्राचा अभ्यास करणाराला फार उपयोगी आहेत. परंतु त्यावरून शास्त्रीबोवांनी बांधलेले ऐतिहासिक आराखडे मात्र कोणाला आजकाल पटतीलसे वाटत नाहीं.

खुर्दा अवेस्तासंबंधीं (इंग्रजी)

अवेस्ता ही आर्यांच्या वैदिक भाषेशीं बरीच संलग्न असून तिच्यापेक्षां जुनी आहे. वेदभाषेची अवेस्ता ही वडील बहीण आहे. कारण, वेदभाषेप्रमाणें अवेस्ता ही धर्मभाषा आहे. ह्या भाषेंतील वाङ्मयांत ज्या देवता वर्णिल्या आहेत त्यांचीं नांवें व इतर वर्णनें देखील वैदिक देवतांशीं मिळतीं जुळतीं आहेत. शब्दांचें साम्य तर ह्या दोन भाषांत कमालीचें आहे. ह्या सर्व साम्यस्थलांचा विचार शास्त्रीबोवांनी ह्या लेखांत केला आहे. एवढेंच नव्हे तर अवेस्ता देवतांमधून वैदिक देवतांची व यज्ञसंस्थेची कल्पना कशी निघाली व नंतर आर्यांच्या विशिष्ट समाज-रचनेमुळें वैदिक देवतांच्या कार्यांत व रूपांत कसे फेरफार घडले हें त्यांनी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. वैदिक देवतांचें शास्त्रीबोवांनी जें वर्णन केलें आहे तें फक्त ऋग्वेदावराच आधारलेलें आहे, व त्या त्या देवतेचीं सर्व अंगें, उपांगें लक्ष्यांत घेऊन केलेलें नाहीं. त्यामुळें त्यांचीं विधानें अपुरीं वाटतात.

त्यांनी दाखविलेलीं साम्यस्थळें विचारणीय आहेत. तरी पण भाषेखेरीज इतर बाबतींत त्यांनी केलेलीं विधानें अवेस्ताच्या अधिक खोल अभ्यासानंतरच पारखतां येतील.

प्राकृत भाषा—

प्राकृत भाषेची विचिकित्सा

शास्त्रीबोवांनीं संस्कृत व मराठी भाषेच्या व्याकरणावर लहान लहान निबंधवजा पुस्तकें लिहिलीं आहेत. त्या दोनहि निबंधांपेक्षां 'प्राकृत भाषेची विचिकित्सा' हा निबंध फार सरस आहे. विवेचनपद्धति सुलभ असून प्राकृत भाषांचा उगम व विकास यांविषयीं दिलेली माहिती नावीन्यपूर्ण असून प्राकृत भाषांवरचें त्यांचें प्रेम व दांडगा व्यासंग दाखविते.

ह्या निबंधाचे ठोकळ मानानें तीन भाग पाडतां येतील पहिल्या प्रस्तावनारूपी भागांत 'प्राकृत' शब्दाच्या व्युत्पत्तीची चर्चा, दुसऱ्या

भागांत व्याकरण; व तिसऱ्या भागांत प्राकृत भाषांतील वाङ्मयाची चर्चा केली आहे. निबंधांतील सर्वांत महत्त्वाचा भाग हाच होय.

'प्राकृत' या शब्दाचा अर्थ 'प्रकृतीपासून-आलेलें' असा नसून 'पाअड' म्हणजे 'प्रकट' किंवा 'उघड' असा आहे. अर्थात प्राकृत भाषा ही सामान्य जनांची म्हणजे सर्वांस सहज समजणारी, व्यवहाराची, भाषा. शास्त्रीबोवांचें हें विधान सयुक्तिक वाटतें.

प्राकृत भाषा पुऽकळ जुनाट असून ती लौकिक संस्कृत भाषेंतून निघाली असें समजण्याची जरूर नाहीं. कारण संस्कृत धर्माची, तर प्राकृत व्यवहाराची भाषा पडली. त्यांचीं कार्यक्षेत्रें त्यामुळें भिन्न स्वरुपाचीं होतीं. आजकाल आपण मराठी, गुजराती, बंगाली वगैरे ज्या भाषा बोलतों, त्या सर्व जुन्या प्राकृतापासूनच निघालेल्या आहेत.

महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची इत्यादि प्राकृत भाषा पूर्वी उपलब्ध होत्या. त्यांपैकीं महाराष्ट्री सर्वांत जुनी व उत्कृष्ट भाषा. ही प्राकृत भाषा संस्कृताच्या पूर्वरूपापासून व कांहीं देशी भाषांतून निघाली असावी. हिच्यापासून शौरसेनी, मागधी व पैशाची भाषा निघाल्या. शौरसेनी भाषेंत स्वतंत्र ग्रंथ आढळत नाहीत. पैशाची भाषेंत बृहत्कथारूपी अमूल्य कथाभांडार लिहिलें होतें. मूळची बृहत्कथा आजमितीस उपलब्ध नाहीं. पण तिचें संस्कृत रूपान्तर प्रसिद्ध आहे.

मागधी भाषेंत जैन व बौद्ध सारस्वत उपलब्ध आहे. महाराष्ट्री भाषेंत अनेक ग्रंथ आहेत. त्यांपैकीं 'गाथासप्तशती' नांवाच्या गीत-संग्रहाची शास्त्रीबोवांनी सांगोपांग चर्चा केली आहे. इतर भाषांतल्या वाङ्मयाचा ओझरता उल्लेख करून 'सप्तशती'वर मात्र शास्त्रीबोवांनी भघळपघळ लिहिलें आहे. तें त्यांच्या मराठी भाषेवरच्या प्रेमाचें व महा-राष्ट्रीविषयींच्या पक्षपाताचें द्योतक आहे. कांहीं असलें तरी 'सप्तशती'-सारख्या उत्कृष्ट परंतु केवळ प्राकृतांत लिहिल्यामुळें संस्कृत पंडितांच्या उपेक्षेस पात्र झालेल्या ग्रंथाचा उघडपणें गौरव हिंदुस्थानांत शास्त्रीबोवांनीच पहिल्यानें केला. मात्र 'कालिदासा'च्या 'शाकुंतला'स पांचट व अश्लील

म्हणणाऱ्या शास्त्रीबोवांस 'सप्तशतीं'तला शृंगार कमी मानवला असावा हें गूढ वाटतें. हें त्यांच्या पूर्वग्रहाचें एक उत्तम उदाहरण आहे. निबंधाच्या शेवटीं त्यांनी प्राकृत भाषांतील व्याकरणग्रंथांविषयीं थोडी चर्चा केली आहे.

साहित्यसेवा तीन प्रकारची असूं शकते. पहिला प्रकार म्हणजे ललितवाङ्मयाची निर्मिति, दुसरा म्हणजे टीकात्मक लिखाण आणि तिसरा म्हणजे त्या विषयांवर प्रत्यक्ष अवलोकनानें, अनुभवानें किंवा प्रयोगाच्या साहाय्यानें ग्रंथनिष्पत्ति करणें. हा तिसरा भाग अधिक व्यापक असला तरी त्याची मर्यादा बहुतेक वेळां साहित्य-शास्त्राच्या टप्प्यापलीकडे पोंचते. आणि म्हणूनच भौतिक किंवा सामाजिक शास्त्रावर जें लिखाण होतें, त्याची चर्चा सहसा साहित्यांत केली जात नाहीं. शास्त्रीबोवांचें बरेंचसें लिखाण ह्याच सदराखालीं जातें. कथा—काव्य—नाटक इत्यादि प्रकार त्यांच्या प्रवृत्तीस मानवणारे नव्हते. एवढें मात्र खरें कीं त्यांनी आपल्या साहित्यसेवेची सुरुवात 'देशाच्या सद्यःस्थितीवरील विचार' म्हणून एक काव्य आणि वॉल्टर स्कॉटच्या 'टॅलिसमन्' ह्या कादंबरीचें रूपांतर यांनी केली. परंतु तें तेवढ्यापुरतेंच. पुढें विवेचक वाङ्मयानेंच त्याची जागा घेतली.

टीकावाङ्मयांत त्यांनी थोडीबहुत भर घातली नाहीं असें नाहीं; ह्या टीकात्मक लिखाणांत 'अलंकारमीमांसा' ह्या निबंधाचें स्थान वरचें आहे. शास्त्रीबोवांनी संतकवींच्या काव्याचा परामर्श घेतला. मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तीबद्दल व व्याकरणाबद्दलहि लहानमोठ्यांस उपयोगी पडेल अशा रीतीनें लिहिलें. मराठी भाषेच्या उत्क्रांतीबद्दल शास्त्रीबोवांचें लिखाण मौल्यवान आहे यांत शंका नाहीं. परंतु ह्या त्यांच्या अभ्यासांतहि एक मोठी उणीव दिसून येते. ती ही कीं त्यांनी ऐतिहासिक गद्यवाङ्मयाची उपेक्षा केली आहे. शिवकालीन व पेशवाईतील बखरी हा मराठी गद्यवाङ्मयांतील अपूर्व ठेवा आहे. ह्या उपेक्षेचें कारण असें असूं शकेल कीं वरील साहित्य प्रचलित राजकीय परिस्थितीवर आधारलेलें होतें. शास्त्रीबोवा

इतिहासभक्त असले तरी दैनंदिन राजकीय घडामोडींकडे त्यांचें फारसें लक्ष्य नसे. तें ऐतिहासिक व्यक्ति व घडामोडी यांच्या मागें असलेली लोकांची भावना यांवर स्थिर झालेलें असे. आत्मविकास हें शास्त्रीबोवांचें ध्येय असल्यामुळें व्यक्तिपूजेला त्यांच्या लिखाणांत महत्त्वाचें स्थान मिळालें आहे. तें त्यांनी लिहिलेल्या चरित्रावरून व इतरहि पुस्तकांवरून वेळोवेळीं प्रत्ययास येतें. संतवाङ्मयाची महती त्यांनी याच कारणामुळें गायिली आहे. अर्थात् मराठी भाषेची त्यांनी केलेली सेवा अमूल्य असली तरी त्यांची दृष्टि व्यापक नसल्यानें वेळोवेळीं त्यांचीं मतें पारखून घ्यावीं लागतात. तसेंच ह्या एकांगीपणामुळें त्यांनी आपल्या समकालीन गद्यपद्यवाङ्मयाची कुठेंच वास्तपुस्त केलेली दिसत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या वेळीं इंग्रजी वाङ्मयाच्या आधारानें बाहेर पडूं लागलेलें काव्य, कथा, कादंबरी व निबंधरूपी वाङ्मय त्यांना आकलितां आलें नाहीं. खरोखर प्रसाराच्या दृष्टीनें ह्या वाङ्मयाला केवढें मोठें स्थान आहे. विद्यापीठांत देशी भाषेचा पुरस्कार करावयाचा तो केवळ संतवाङ्मयाच्या थोरवीकरितां, धर्माच्या प्रचाराकरितां, असा शास्त्रीबोवांचा आग्रह दिसतो. परंतु ललित-वाङ्मयाची उपेक्षा त्या काळच्या बहुतेक विद्वानांनी केल्यामुळें शास्त्री-बोवांनाच त्याबद्दल दोषी ठरवतां येत नाहीं.

मराठी भाषेवरील शास्त्रीबोवांचें बहुतेक लिखाण उद्बोधक आहे. त्यांतल्या त्यांत विविधज्ञानविस्तारांतील 'मराठीचा एक कॅथोलिक भक्त' हा फादर स्टीफन्सनवरील त्यांचा लेख उल्लेखनीय आहे. मराठी ही केवळ परपुष्ट किंवा परधार्जिणी भाषा नसून संस्कृतपूर्व काळांतहि ती अस्तित्वांत होती हें शास्त्रीबोवांनी अनेक अस्सल मराठी शब्दांची पूर्वपीठिका विशद करून दाखविलें आहे. इतकेंच नव्हे, तर गोमंतकीय कोंकणीचा अभिमान धरणाऱ्यांनी मराठीचें ऋण विसरूं नये असा इशारा दिला आहे. महाराष्ट्राचें सांस्कृतिक एकीकरण होण्यास 'मराठी-ख्रिस्ती' व कोंकणी आणि दक्षिणी मुसलमानांतहि मराठी भाषेचा अधिक फैलाव झाला पाहिजे असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे. उत्तरार्धांत स्टीफन्सचेंच

छोटें चरित्र देऊन त्यानें मराठी भाषेची कशी योग्य सेवा केली हें सांगितलें आहे.

अलंकारमीमांसा—शास्त्रीबोवांचीं संस्कृत व देशी काव्यावरील मतें, त्याचप्रमाणें काव्याविषयीं त्यांची अभिरुचि, 'अलंकारमीमांसा' ह्या त्यांच्या चिमुकल्या पुस्तकांत उत्तम रीतीनें प्रकट झालेलीं आढळून येतात. संस्कृत भाषेंत अलंकारांवर पुष्कळ मोटें साहित्य आहे. आणि साधारणपणें अलंकारशास्त्राचा विचार करतांना संस्कृत अलंकारिकांच्याच पाउलांवर पाउल टाकून चालण्याची वहिवाट आपल्याकडे पडलेली दिसते. परंतु शास्त्रीबोवांच्या स्वतंत्र आणि विवेचक बुद्धीनें त्यांना ह्याहि बाबतींत परंपरेचे दास बनूं दिलें नाहीं; उदाहरणार्थ, उपमेवर व कार्यकारणभावावर अधिष्ठित झालेले अलंकार सोडले तर विषयाची मांडणी, रसचर्चा इत्यादि बाबतींत त्यांचीं मतें पूर्ण स्वतंत्र आहेत.

वर्णन करण्याचे दोन प्रकार, (जसें असेल तसें सरळ वर्णन करणें किंवा प्रकारान्तरानें वर्णन करणें) स्वभावोक्ति आणि वक्रोक्ति, आहेत असें सांगून, शास्त्रीबोवांनी हे वेगळे 'अलंकार' नसून 'काव्यांचे आत्मभूत' आहेत व म्हणून त्यांना अलंकार न म्हणतां 'अलंकार्य' म्हणणेंच जास्त उचित आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. त्याचप्रमाणें स्वभावोक्तीचे तीन प्रकार शास्त्रीबोवा मानितात ते असे:—नीरस, सरस, व कालिक. नीरस स्वभावोक्ति ही अलंकारशास्त्रांत वर्णिलेली मामुली वर्णनात्मक स्वभावोक्ति. सरस स्वभावोक्तींत रसोत्कर्ष उत्कटपणें आढळून येतो (संस्कृतांत त्याला रसध्वनि म्हणतात). कालिक स्वभावोक्तींत झालेल्या, प्रत्यक्ष घडत असलेल्या किंवा होणाऱ्या स्थितीचें किंवा प्रसंगाचें चित्र रेखाटलेलें असतें (ह्याला संस्कृतांत भाविक अलंकार म्हणतात.). वक्रोक्तीबद्दल देखील शास्त्रीबोवांचीं मतें विचारणीय आहेत. वक्रोक्तीचे पर्यायोक्ति, समासोक्ति आणि अतिशयोक्ति असे त्यांनी तीन प्रकार मानले आहेत. ह्या सर्वांचीं लक्षणें जरी जुन्या अलंकारिकांप्रमाणेंच शास्त्रीबोवांनीं दिलेलीं असलीं तरी त्यांची त्यांनी जी एकत्र सांगड घातली आहे ती, किंवा

अन्योक्ति व अर्थान्तरन्यास हे पर्यायोक्तीचेच दोन वेगळे प्रकार आहेत हें त्यांचें विधान बरेंच वादग्रस्त आहे. विशेषतः अर्थांतरन्यास हा ठराविक विधानास पुष्टि देणारा दाखला असल्यामुळें तो पर्यायोक्तींत किंवा शास्त्रीबोवांनी ह्मटल्याप्रमाणें 'अलंकार्यां'त सामील न करतां स्वतंत्र अलंकारच मानणें अधिक योग्य वाटतें.

रसासंबंधींदेखील शास्त्रीबोवांचीं मतें विचारणीय आहेत. शृंगार, वीर, बीभत्स, रौद्र, हास्य, भयानक, करुण, अद्भुत आणि शान्त हे ठराविक नवरस न मानतां शास्त्रीबोवा भक्ति, वीर, शृंगार, करुण, भयानक, अद्भुत, हास्य आणि वत्सल हे आठ रस मानतात. परंपरेने मूळचे आठ रसच खरे व सर्व भावांची स्तब्धता दाखवणारा शान्त रस हा नववा रस मागाहून जोडला गेला. त्यामुळें शान्त रस हा दुय्यम प्रकारचा रस आहे हें शास्त्रीबोवांचें म्हणणें सयुक्तिक वाटतें.

शृंगाररसाबद्दल मात्र शास्त्रीबोवांस अतिशय तिटकारा आहे. शृंगार हा काव्याची गोडी वाढवणारा रस असला तरी तो रसांचा मुकुटमणी आहे हें ह्मणणें वाजवी नाहीं. संस्कृत कवींच्या स्त्रीलंपटपणामुळें शृंगाराचें काव्यांत अवास्तव स्तोम माजलें व त्यामुळें त्याला रसांत अग्रस्थान मिळालें असें शास्त्रीबोवांचें मत आहे. उलटपक्षीं भक्तीसारख्या 'प्रवृत्ति कायम करून सद्गतीची दिशा दाखविणाऱ्या' रसाला संस्कृत काव्यांत अर्धचंद्र मिळाला आहे. शास्त्रीबोवांच्या मतें भक्ति हा सर्वांत श्रेष्ठ रस आहे. त्याच्या खालोखाल वीररस. भक्तिरस व वीररस 'ही दुक्कल जातिभेदाच्या पलीकडील आहे, अलीकडील नव्हे,' असें शास्त्रीबोवा प्रतिपादन करितात, तें भागवत धर्मातील बंधुभावाच्या तत्वास व धारातीर्थीं दिसून येणाऱ्या वीरवृत्तीस अनुलक्षून आहे. भक्ति हा रस असावा कीं नसावा ह्याबद्दल अजूनहि साहित्यिकांत वाद होतात. कारण प्राकृत भाषेंत, विशेषतः मराठी कवितेंत, भक्तिरसच प्रामुख्यानें आढळून येतो. परंतु शास्त्रीबोवा ह्या वादाचे पुरस्कर्ते असले तरी देखील त्यांनी भक्तिरसाच्या समर्थनार्थ जीं वर दिलेलीं कारणें आहेत तीं शास्त्रीय स्वरूपाचीं (ह्मणजे भक्तिरस मानला तर त्याचा स्थायीभाव वगैरे कोणता इत्यादि) नसून वैयक्तिक मतांवर व आवडीवर बरींचशीं उभारलीं आहेत.

इतिहासविषयक लेख

"छोट्या चरित्रकाराच्या कर्तव्याचा अतिक्रम कोणत्याहि प्रकारें भागवताच्या हातून झालेला नाहीं. जी संशोधनाची शक्ति वांट्यास आली आहे, तिच्या अनुरोधानें भागवतानें संक्षिप्त प्रकारें काम केलेलें असतें. विस्तारानें काम करण्यास जी सामग्री हवी ती भागवतासारख्या किरकोळ प्राण्यास मिळण्याचा मुळींच संभव नाहीं. ती सामग्री न्यायमूर्तिसारख्या वजनदार व वशिलेदार गृहस्थांस मात्र मिळण्यासारखी असते." (शिव-छत्रपतीच्या चरित्रांतील कित्येक मुद्दे—राजारामशास्त्री भागवत.)

हिंदुस्तानच्या इतिहासाचे तीन भाग पडतात. प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन. प्राचीन इतिहासाबद्दलचे विचार शास्त्रीबोवांनीं वेदकालीन वाङ्मयावर जे लेख लिहिले आहेत त्यांत, 'विचारमाधुकरीं'त 'पार्स व पार्सी धर्म' आणि 'मोगल व मोगली धर्म' इत्यादि लेखांत बरेचसे आले आहेत. ह्या चर्चेत पंजाब, गंगायमुनेचें खोरें, सह्याद्रिलगतचा कांहीं प्रदेश आणि मध्य आशियाचा कांहीं प्रदेश ह्यांमधील कांहीं विशिष्ट जातींबद्दल, धर्माबद्दल आणि घडामोडींबद्दल माहिती दिली आहे.

मध्ययुगीन इतिहासाबद्दल ह्मणजे गुप्तकालापासून पुढच्या घडामोडींचा विचार करतांना शास्त्रीबोवांची दृष्टि महाराष्ट्राच्याच इतिहासाकडे रोखली गेली आहे. त्यांत शालिवाहन राजांची वंशावळ व त्यांचे पराक्रम ह्यांचें वर्णन असून पुढें महाराष्ट्रांत जी संतपरंपरा निर्माण झाली, तिच्या कार्याला अनुकूल भूमिका ह्या काळांत कशी तयार होत गेली हें देखील सांगण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे.

तिसरा भाग मुकुंदराय–ज्ञानेश्वरापासून सुरू झाला. (शास्त्रीबोवांच्या वेळीं 'महानुभाव' वाङ्मयाचा शोध लागलेला नव्हता.) ह्या काळांत

मराठेशाहीची भरभराट होत जाऊन शिवाजी व इतर मराठे वीर निर्माण झाले.

ह्या दोन्ही भागांचा विचार करतांना असें दिसून येतें कीं "महाराष्ट्रा"च्या घडामोडींचा संगतवार इतिहास शास्त्रीबोवांस लावतां आलेला नाहीं. किंबहुना लोकजागृति हेंच त्यांच्या ऐतिहासिक लेखनाचें ध्येय असल्यामुळें अव्वल दर्जाच्या इतिहासकराची भूमिका त्यांना राखतां आली नाहीं. इतिहासभोक्ते आणि टीकाकार ह्या दृष्टीनेंच त्यांच्या ऐतिहासिक लेखनाकडे पाहिलें पाहिजे. त्यांचें दुसरें वैशिष्ट्य असें कीं, हिंदुस्तान हें एकराष्ट्र नसून, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक इत्यादि अनेक वेगवेगळीं राष्ट्रें आहेत अशी त्यांची आधुनिक घटनेबद्दलहि भावना होती.

मराठ्यांचा इतिहासः—शास्त्रीबोवांचा मराठ्यांच्या इतिहासाचा व्यासंग आणि त्यांचें महाराष्ट्रमंडळाबद्दलचें प्रेम अव्वल दर्जाचें होतें. त्यांनीं मराठ्यांची पूर्वपीठीका, भाषा, धर्म आणि कित्येक इतिहासप्रसिद्ध व्यक्ति ह्यांविषयीं केलेल्या लिखाणाचा विस्तार फार मोठा आहे. ह्या त्यांच्या लिखाणाचे दोन भाग पाडतां येतील. पहिल्या भागांत प्राचीन महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास दिलेला आढळतो. ह्यांत मुख्यत्वें 'मराठेशाही' "मऱ्हाठ्यासंबंधीं चार उद्गार" व "आमचा देश, आमची देशी भाषा व आमचे देशी लोक" ह्यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या भागांत मुसलमानी सत्तेच्या प्रस्थापनेनंतर महाराष्ट्रांत ज्या घडामोडी झाल्या, जे विचार उत्पन्न झाले, व ज्या बऱ्या वाईट व्यक्ति इतिहासांत आपलें नांव ठेऊन गेल्या त्यांच्या कारभाराविषयीं चर्चा केलेली आढळून येते. मराठ्यांच्या कांहीं बखरांना ते 'भूतार्थ बखरा' म्हणतात व बाकीच्यांना 'भाकड' म्हणतात. सांस्कृतिक इतिहास लिहितांना बुद्धीची जी चपळता व तर्काची चलाखी लागते ती शास्त्रीबोवांच्या अंगीं असल्यामुळें त्यांची पहिल्या भागांतील कामगिरी महत्त्वाची आहे. तरी पण महाराष्ट्रासंबंधानें त्यांची भावनावशता, विशिष्ट संस्कृत ग्रंथांबद्दलची त्यांची पूर्वग्रहदूषित मतें, पुराणांबद्दलचा तिटकारा, आणि ईतर प्रांतांबद्दल

त्यांच वाटणारें औदासीन्य, ह्यामुळें प्रतिभा व व्यासंग असुन देखील त्यांचे लेखन हें अव्वल दर्जाचें संशोधन आहे असें म्हणतां येत नाहीं. कारण महाराष्ट्राचा काय किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रांताचा काय सांस्कृतिक इतिहास लिहावयाचा असल्यास इतर प्रांतांच्या संस्कृतीची त्याच्यावर पडलेली छाप व अखिल भारतीय सांस्कृतिक घटनेंत त्या विशिष्ट प्रांतांचें स्थान ह्यांचा साधक बाधक प्रमाणानें जरूर विचार करावयास हवा त्या दृष्टीनें शास्त्रीबोवांचें लिखाण एकांगी वाटतें. उदाहरणार्थ, "आमचा देश, आमची देशी भाषा, आमचे देशी लोक" ह्या लेखमालेंत त्यांनीं द्राविडी संस्कृतीचें ऋण कबूल केलें आहे. महाराष्ट्राच्या मूळ रहिवांश्यांच्या इतिहासाची छाननी केली तर तें विधान चूक आहे असें म्हणतां येणार नाहीं; परंतु पुढें शास्त्रीबोवांनीं गोपाळ कृष्ण, व कृष्ण द्वैपायन, अर्जुन इत्यादि सर्व 'काळ्या' विभूतींना महाराष्ट्रियांचे पूर्वज बनवलें आहे. शास्त्रीबोवांनीं ह्या विधानांस दिलेलीं सर्व कारणें लक्षांत घेतलीं तरी देखील त्यास पुष्टि मिळत नाहीं. अशा रीतीनें पायाच डळमळीत राहिल्यामुळें त्यांचें प्रत्येक विधान पूर्णपणें पारखून घ्यावें लागतें. परंतु, ह्या बाबतींत शास्त्रीबोवांनी केलेल्या कामगिरीचें महत्व मात्र ह्यामुळें कमी होतें असें नव्हे. साधनांचा अभाव हें एक मोठें कारण ह्या उणीवेस असूं शकेल. कै. राजवाड्यांच्या लेखनांत, किंवा साधन सामुग्री अधिक असून देखील कै. डॉ. केतकरांच्या "महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास" ह्या ग्रंथांत भरमसाट विधानें काय थोडीं आढळतात ? पण म्हणून त्यांच्या त्या ग्रंथांना किंमत नाहीं असें थोडेंच ठरतें ? भारतीय प्राचीन इतिहासाची साधनसामुग्रीच इतकी तुटपुंजी आहे की बरीचशी कल्पकतेची जोड दिल्याशिवाय कुठल्याहि दोन विधानांत किंवा प्रसंगांत सुसंगति दाखवतां येत नाहीं.

दुसऱ्या भागांत येणाऱ्या लिखाणांत शिवकालीन आणि पेशवाई-पर्यंतच्या मराठेशाहीचें विवेचन आहे. ह्यांत 'मराठेशाही' ही लेखमाला सर्वांत अगोदरची व अधिक वाचनीय आहे. ह्यालाच पुरवणी

म्हणून म्हणतां येईल असा "शिवछत्रपतींच्या चरित्रांतील कांहीं मुद्दे" हा लेख पण महत्त्वाचा आहे. परंतु मराठेशाहीवरचें हें लिखाण सुबोध आणि चांगलें असलें तरी स्वतंत्र अभ्यासाचें द्योतक नाहीं. शास्त्रीबोवांनीं ह्या लेखमालेला जे आधारग्रंथ दिलेले आहेत ते बहुतेक इंग्रजी आहेत. शास्त्रीबोवांनीं मराठेशाहीवर प्रत्यक्ष बखरी वाचून थोडेंच लेखन केलेलें आढळतें. ह्यावरून ते स्वयंसिद्ध इंतिहासकार नसून इतिहासाचे निःसीम भोक्ते होते असें म्हणावयास कांहींच हरकत नाहीं. ह्याशिवाय 'शिवाजी', 'संभाजी', 'राजाराम', 'अहिल्याबाई' ह्या प्रसिद्ध व्यक्तींचीं, त्याचप्रमाणें तितक्याच अप्रसिद्ध सिधोजी निपाणकर व रत्नाकरपंत अप्पा ह्यांचींही चरित्रें त्यांनीं लिहिलीं आहेत. हीं सर्व चरित्रें शालेय शिक्षणाच्या हेतूनें लिहिलीं आहेत. मराठ्यांच्या इतिहाससंबंधानें शास्त्रीबोवांनीं वेळोवेळीं जीं मतें व्यक्त केलीं, त्यांवरून शिवाजीची कर्तबगारी, मुत्सद्दीपणा, धार्मिक प्रवृत्ति इत्यादि गुणांमुळें शास्त्रीबोवांना त्याच्याविषयीं कमालीचा आदर वाटे असें म्हणतां येईल. त्याच्या हयातींत चंद्रराव मोऱ्याचा वध हेंच काय तें एक किल्मिष होतें. संभाजीवर त्यांचा मोठा रोष होता. संभाजीच्या वधासंबंधानेंही शास्त्रीबोवांना कांहीं अनुकंपा वाटलेली दिसत नाहीं. इंग्लंडच्या इतिहासांत पहिला चार्लस हा जरी स्वतःच्या अमानुष कृत्यांमुळें फांशीं गेला असला तरी त्याचें शेवटल्या दिवसाचें वर्तन इतकें तेजस्वी व बहारीचें झालें कीं त्याच्या शत्रूंनीं सुद्धां तो दिवस इतिहासांतील अमर क्षण म्हणून लिहून ठेवलें. संभाजीचा वध व त्यावेळची त्याची बाणेदार वृत्ति हीं देखील जातिवंत मराठ्याला स्फूर्ति देणारी बहुमोल आठवण आहे. पण त्याबद्दल शास्त्रीबोवांनीं कांहींच लिहिलें नाहीं. राजाराम व ताराबाई ह्यांच्याबद्दल शास्त्रीबोवांस सहानुभूति वाटत असे. पण शाहूबद्दल मात्र त्यांस तसें प्रेम वाटत नसे. ताराबाई व शाहू ह्या दोघांनांही धाब्यावर बसवून पेशव्यांनीं मराठ्यांची गादी बळकावली म्हणून त्यांना पेशव्यांचा फार राग येत असे. स्वामिद्रोहाच्या ह्या पापाचें फळ कुलक्षयाच्या रूपानें पेशव्यांस भोगावें लागलें असें ते वारंवार आपल्या लेखांत प्रतिपादन करीत. त्यामुळें पेशवाईबद्दल आदर असणाऱ्या इतिहासकारांशीं त्यांचें कधींच पटलें नाहीं.

शास्त्रीबोवांनी एकंदरींत जे ऐतिहासिक लेख लिहिले त्यापैकीं बहुतेक सर्व ‘ विविधज्ञानविस्तारांत ’ प्रसिद्ध झाले. सतत पंचवीस वर्षे एका मागून एक अशा किती तरी लेखमाला त्यांनी लिहिल्या. त्यांतील कांहीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्या, तर कांहीं ‘ विस्तारांत ’च कायमचें ठाण मांडून बसल्या आहेत.

मराठेशाही:—ही शास्त्रीबोवांची विस्तारांतली पहिली लेखमाला. १८८६ सालीं ही लिहावयला शास्त्रीबोवांनीं सुरुवात केली. १८८८ मध्यें ती पुरी झाली. ही लेखमाला शास्त्रीबोवांच्या अत्यंत लोकप्रिय लेखमालांपैकीं एक आहे. शिवाजी-पासून शाहूपर्यंतचा इतिहास ह्यांत आलेला आहे. सर्वसाधारण मराठ्यांस रुचतील अशींच मतें त्यांत त्यांनीं प्रतिपादन केलीं आहेत. त्यामुळें ह्याबाबतींत त्यांचा कुणाशीं मतभेद झाल्याचें दिसून येत नाहीं.

शास्त्रीबोवांनीं ह्या लेखमालेला ऑर्म, मल्हार रामचंद्र चिटणीस, ग्रँट डफ, जोनाथन स्कॉट व कृष्णाजी अनंत सभासद ह्यांच्या ग्रंथांचा आणि लेखांचा आधार घेतलेला आहे.

शिवाजी हा ह्या लेखमालेंतील अत्यंत महत्वाचा लेख आहे. शिवाजीच्या चरित्राची रूपरेखा जरी शास्त्रीबुवांनीं दुसऱ्याकडून उचलली असली तरी शिवाजीचें असामान्य व्यक्तिमत्व आणि त्याची कामगिरी ह्यांबद्दलचे शास्त्री-बोवांचे विचार अगदीं स्वतंत्र आहेत.

शास्त्रीबोवांना क्रांति हवी होती. पण त्यांना रक्तपाती क्रांति नको होती. मनुष्यांच्या विचारांत व आचारांत आमूलाग्र बदल जिनें होतो अशी क्रांति त्यांना पाहिजे होती. म्हणूनच मानसिक आणि आध्यात्मिक बळ आणि गोड वाणी हीं त्यांना क्रांतीचीं मुख्य आयुधें वाटत. शिवाजीनें तोरणा व पुरंदर किल्ला सर केला, त्या प्रसंगांना उद्देशून शास्त्रीबोवा म्हणतात, “ शिवाजीनें रक्ताचा एक थेंब न पाडतां मऱ्हाठी पातशाहीचा पाया घातला. शिवाजी खरोखरच रक्तपातप्रिय नव्हता म्हणूनच तो पाया घालूं शकला. तशांत मऱ्हाठ्यांचा रक्तपात तर कोणत्याही रीतीनें त्यांस इष्ट नव्हता. त्याचा मोठा हेतु मऱ्हाठे एकवटण्याचा. ” ह्या चरित्रास मुख्य आधार कृष्णाजी अनंत सभासद ह्यांच्या शालिवाहन शके १६१६ ह्या वर्षी लिहिलेल्या व ‘ काव्येतिहास-संग्रहा’मध्यें छापलेल्या “ शिवछत्रपतींचें चरित्र ” ह्या लेखाचा आहे.

संभाजी, राजाराम, शाहू ह्यांचींहि त्रोटक चरित्रें ह्या लेखमालेंत आलीं आहेत. त्यांपैकीं शिवाजी, संभाजी व राजाराम ह्यांचीं चरित्रें शास्त्रीबोवांनीं मागाहून स्वतंत्रपणें छापून काढलीं. तीं शाळेंतील विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडतील अशीं आहेत. ह्या चरित्रांपैकीं शिवाजीच्या चरित्राबद्दल असें सांगतात, कीं मराठींत पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालेलें शिवाजीचें पहिलें चरित्र शास्त्रीबोवांचेंच होय. शिवाजीचें कमरेपर्यंतचें नेहमीं दिसणारें चित्र देखील शास्त्रीबोवांनीं पहिल्यानें आपल्या पुस्तकांवर छापलें. पुढें तें लोकप्रिय झालें.

मराठ्यांच्या संबंधानें चार उद्गारः—शास्त्रीबोवांनीं महाराष्ट्र, मराठी भाषा, महाराष्ट्र धर्म, इत्यादि विषयांवर जें कांहीं लिखाण केलें आहे त्यांत 'मऱ्हाठ्यांच्या संबंधानें चार उद्गार' हें पुस्तक विशेष महत्वाचें आहे.

हें पुस्तक म्हणजे 'विविधज्ञानविस्तारांतील' लेखमालेचा नवा अवतार आहे. हें पुस्तक सकृद्दर्शनीं संशोधनात्मक वाटलें तरी ह्यांतील संशोधनाचा भाग बराचसा वरवरचा आहे. एक तर हें पुस्तक सामान्य वाचकासाठीं लिहिलेलें असल्यामुळें, त्यांत तात्त्विक चर्चा जशीच्या तशी देतां येणें शक्य नव्हतें. दुसरें म्हणजे आधुनिक प्रश्न भूतकालीन प्रसंगांशीं ताडून पहाण्याची संवय शास्त्रीबोवांस असल्यामुळें संशोधकाची उच्च भूमिका त्यांना ह्या ग्रंथांत राखतां आली नाहीं. पुस्तकाचा मुळचा उद्देश हा कीं भूतकाळांतील घडामोडींचा अभ्यास करून शहाणें व्हावें आणि ह्या ज्ञानाचा सद्यःस्थितींत शक्य तो फायदा करून घ्यावा.

अर्थात् सद्यःस्थितीचें विवरण करतांना टीकेचें अस्त्र चांगलेंच परजलें आहे. मात्र ह्या टीकेचा रोख विशिष्ट व्यक्तीवर किंवा कंपूवरच नसून, समाजाच्या घटक समजल्या गेलेल्या प्रत्येक व्यक्तिसमूहावर व संस्थेवर आहे. प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, ख्रिस्ती मिशनरी, ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर ह्या सर्वांचे दोष झणझणीत शब्दांत त्यांनीं पुढें मांडले आहेत, आणि ते दोष काढून टाकण्यास काय इलाज करावे, हें पण त्याचबरोबर कळकळीनें दाखविलें आहे.

ह्या पुस्तकाचा मुख्य विषय 'वर्णद्वेष' हा आहे. भाषाशास्त्राच्या आधारानें शास्त्रीबोवांनीं असें प्रतिपादन केलें आहे कीं बावीसशें वर्षांपूर्वींच्या महाराष्ट्रांत

वर्णभेद नव्हता. ‘कुळवाडी’ ही आर्य व द्रवीड ह्यांच्यापासून झालेली एकच जात महाराष्ट्रांत होती. नंतर जैनांच्या प्रचारकार्यामुळें शाकाहारी जैन व मांसाहारी ‘कुळवाडी’ असे दोन भेद झाले. त्यानंतर ‘ब्राह्मण’ जात झाली. अर्थात् महाराष्ट्रांतील शेंकडो जाती ह्या मूळच्या स्वतंत्र जाती नसून वरील जातींचेच पोटभेद आहेत. म्हणून इतिहासापासून आम्हांला हेंच शिकावयाचें कीं महाराष्ट्रांतील प्रत्येक माणूस पहिल्यानें ‘मऱ्हाठा’ आहे. मराठी बाणा हा महाराष्ट्रीयांचा समानधर्म असल्यामुळें वर्णद्वेषाला महाराष्ट्रांत जागा नसावी.

प्राचीन महाराष्ट्रांत भक्ष्यभेद नव्हता; आणि सर्व लोक शैव असल्यामुळें धर्मभेदही नव्हता. जैनांच्या आक्रमणामुळें हे भेद आले. त्यांचीं बरीं वाईट फळें महाराष्ट्रास कशीं भोंवलीं हें प्राचीन काळापासून तों अगदीं पेशवाईपर्यंतच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा आढावा घेऊन शास्त्रीबोवांनीं वर्णन केलें आहे.

‘सर्व लोकांचा व्यवहार व दळणवळण जिच्यांत चालतें’ अशी ‘प्रगट’ किंवा प्राकृत भाषा सोडून ब्राह्मणांनीं संस्कृत भाषेचें स्तोम माजविल्यामुळें वर्णभेद बळावला. ह्या वर्णद्वेषाचें निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न महाराष्ट्रीय संतपरंपरेनें केला. अर्थात् आजच्या जबाबदार संस्थांना जर वर्णद्वेष दूर करावयाचा असेल तर संतांची शिकवण व तिची जपणूक करणारी मराठी भाषा ह्यांना भरपूर उत्तेजन मिळालें पाहिजे. अशी एकंदरींत शास्त्रीबोवांची विचारसरणी होती.

आमचा देश, आमचे देशी लोक, आमची देशी भाषाः— **‘आमचा देश’** म्हणजे महाराष्ट्र. महाराष्ट्राच्या प्राचीन वसाहतींसंबंधानें व भाषेसंबंधानें जे मुद्दे आहेत ते ‘मऱ्हाठ्यांसंबंधानें चार उद्गार’ ह्या पुस्तकांत आलेच आहेत. म्हणून त्यांबद्दल विशेष उल्लेख न करतां इतर महत्त्वाच्या मुद्यांचाच विचार खालीं केला आहे. ही लेखमाला विस्तृत असून तिचे वर दिलेल्या नांवाप्रमाणें तीन भाग केले आहेत.

पहिल्या भागांत महाराष्ट्राच्या चतुःसीमा वर्णन केल्या असून हा देश आर्यावर्ताच्या बाहेरचा असून त्यांत विदर्भ, गोवें व कर्नाटक ह्यांचा सुद्धां समावेश होत होता, असें विधान केलें आहे. ह्या नंतर प्राचीन काळापासून ह्या देशाचा राजकीय इतिहास निवेदन केला आहे. त्याचा सारांश असाः—

महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे दोन भाग पडतात. एक शालिवाहनापूर्वीचा व दुसरा नंतरचा. पहिल्या भागासंबंधानें कांहीं माहिती मिळत नाहीं.

शास्त्रीबोवांना ‘ बृहत्कथा ’ हा ऐतिहासिक ग्रंथ असावासें वाटत होतें. पण कथासरित्सागरांत (ब्राह्मणांनीं रचिल्यामुळें) ऐतिहासिक गंधही नाहीं असें ते म्हणत.

शालिवाहनी कुळांतल्या कारकीर्दीला आरंभ कधीं झाला हें समजत नाहीं. मात्र ज्या वेळीं नंद राजे मगधांत राज्य करीत होते, त्यावेळीं शालिवाहनांचें महाराष्ट्रांत राज्य होतें ह्यांत शंका नाहीं. ह्यानंतर ४०० वर्षांनीं शककर्ता शालिवाहन गादीवर आला. त्यानें विक्रम वंशांतील राजाबरोबर लढाई मारून त्याचा मोड केला. तेव्हांपासून दक्षिणेंत शालिवाहन शक मोजूं लागले. पराभव पावलेल्या विक्रम राजाचें नांव हर्ष असून तो मोठा पराक्रमी होता. त्यानें काश्मीर देश काबीज करून तेथें आपला शक नुकताच चालविला होता. ह्या विक्रमाच्या शकांत व शालिवाहनाच्या शकांत मुळींच अंतर नाहीं. शालिवाहनाचा वंश शालिवाहन शकाच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या शतकांत नष्ट झाला असावा असा अंदाज आहे.

शालिवाहन शतकाच्या दुसऱ्या पादांत बदामीला जैसी चाळक्यानें (जयसिंग चालुक्य) नवीन गादी स्थापिली. मध्यंतरीं शालिवाहनानंतर राठोड घराणें राज्य करीत होतें. त्यानंतर चाळके आले. पुलकेशीचा (चाळक) मुलगा कीर्तिवर्मा ह्यानें नल किंवा नलोडे, मोरे व कदम ह्या तीन कुळींस साफ बुडविलें. त्याच्यानंतर त्याचा भाऊ मांग चाळके गादीवर बसला. त्यानें नर्मदेवर स्वारी करून कलचुऱ्यांस बुडविलें व कुडाळावरही आपला अंमल चालविला. त्यानें रेवदंड्यावर जलमार्गानें स्वारी केलेली दिसते. बदामीचीं सुंदर वैष्णव लेणीं त्यानेंच कोरविलीं. त्याच्यानंतर कीर्तिवर्म्याचा मुलगा दुसरा पुलकेशी गादीवर बसला. शालिवाहनाच्या सहाव्या शतकांत त्यानें उत्तरापथाच्या हर्षवर्धन राजाचा नर्मदेवर पराभव केला. तेव्हांपासून बदामीकर आपल्या नांवामागें ‘ परमेश्वर ’ असें बिरुद लावूं लागले.

शालिवाहनाच्या सातव्या शतकाच्या शेवटल्या पादांत कन्दर किंवा कृष्ण नांवाच्या राठोड राजाचें नांव ऐकूं येतें. त्याचा नातु गोविंद ह्यानें आठव्या

शतकांत कुमारीपर्यंत दक्षिणापथ, वर मारवाड व पूर्वेस गौडमंडळ अशा तिन्ही दिशा एकदम हलवून टाकिल्या. वेरूळचीं भव्य शैव लेणीं ह्यानें करविलीं. शालिवाहन आठ व नऊ शतकें हीं महाराष्ट्राच्या इतिहासांत संस्मरणीय आहेत. आठव्या शतकांत मालखेडची गादी जाधवांनी स्थापली. निजामशाहींतील कल्याणकर चाळक्यांच्या गादीच्या स्थापनेचा काळ जवळ जवळ हाच होता. कोंकणांत एक साष्टीकरांची ठाणें जिल्ह्यांत व दुसरी खारेपाटणकरांची रत्नागिरी जिल्ह्यांत अशा दोन गाद्या ह्याच सुमारास स्थापन झाल्या. करवीरकर शेलारांची गादी पण ह्याच सुमारास अस्तित्वांत आली.

नवव्या शतकांत गोंव्याच्या कदमांची ख्याति होऊं लागली. दहाव्या शतकाच्या अखेरीस कल्याणकर चाळक्यांमध्यें विक्रम चाळके हा पराक्रमी राजा होऊन गेला. ह्यानें आपला शक चालू केला होता असें दिसतें. पण तो त्याच्यानंतर थोडेच दिवसांत नष्ट झाला.

शालिवाहनाच्या बाराव्या शतकापासून अर्वाचीन काळास आरंभ झाला. तेव्हांपासून तों थेट इ. स. १७४० च्या खडकीच्या लढाईपर्यंतचा मराठेशाहीचा त्रोटक वृत्तांत शास्त्रीबोवांनीं दिला आहे.

आमचे देशी लोकः—ह्यांत प्राक्शालिवाहनी वसाहती व हल्लीं महाराष्ट्रांत रूढ असलेल्या जाती व पोट जाती ह्यांचा वृत्तांत आला आहे. डॉ. केतकरांच्या 'समाजशास्त्राचें' बीज ह्या लेखांत पेरलें गेलें आहे ह्यांत संशय नाहीं.

प्राक्शालिवाहन काळांतील लोकांचा इतिहास अज्ञात असून मनोरंजक आहे. त्यामुळें शास्त्रीबोवांचे ह्या बाबतींत विचार पुढें दिले आहेत.

(१) **नागः**—नाग हे सर्प नसून डोंगरी लोक होते. संस्कृतांत त्यांना 'खालीं रहाणारे' म्हटलें आहे. त्यावरून ते दक्षिणेकडचे असावे. नंतर ते वर हिमालयापर्यंत आणि काश्मीरापर्यंत पसरले. महारांच्या नांवास अद्यापि 'नाक' किंवा 'नाख' शब्द जोडतात. महार मूळचे नाग असावेत.

(२) **गोपः**—हे सपाटीवर रहाणारे लोक. गुराखी डोंगऱ्यांच्या नंतरचा. हे नागांप्रमाणें स्थायिक नव्हत. 'व्रज' म्हणजे चालणारे लोक. कृष्ण

मुळचा गवळ्याचा मुलगा. ब्राह्मणांनीं त्याला वासुदेव बनविलें. गोदावरी, गोपपुर (गोवें), गोमंतक व गोवर्धन ह्या गोपांच्या चार नामांकित निशाण्या आजमितीस महाराष्ट्रांत आहेत. कन्हरपासून कर्नाटक नांव पडलें.

(३) **वानरः**—हे विशिष्ट जंगली लोक होते. ह्यांचें मूळचें गांव पंपा. आज तें हंपी ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

(४) **कोळीः**—मनूचें आद्यस्थान कोसलदेश. तो चिनी प्रवाशी हुएन त्सांग ह्यानें महाराष्ट्रांतच घातला आहे. कोसलवनापासून कोळवन हा शब्द निघाला. तेंच मूळचें कोळी लोकांचें वसतिस्थान.

(५) **मानवः**—हेही मूळचे महाराष्ट्रांतलेच होत. त्याचप्रमाणें दनु, दानव व द्रविड हेही येथें होते. ब्राह्मण मात्र मूळचे ब्रह्मावर्तांचे रहाणारे. त्यांचा प्रवेश महाराष्ट्रांत फार उशीरां झाला.

आमची देशी भाषा:—प्राकृत व मराठी भाषेच्या पूर्वपीठिकेसंबंधानें शास्त्रीबोवांचीं मतें ' प्राकृत भाषेच्या चिकित्सेंत ' अधिक स्पष्ट रीतीनें मांडलीं गेलीं आहेत. त्यांचीच पुनरावृत्ति ह्या लेखांत झाली आहे.

ऐतिहासिक गंजिफा:—शास्त्रीबोवांचें लक्ष्य ब्राह्मणेतर चळवळीकडे वेधल्यानंतर त्यांनीं जें बहुमोल उद्बोधक लिखाण केलें त्यांत 'ऐतिहासिक गंजिफा' ही ' दिनबंधूंत ' प्रसिद्ध झालेली लेखमाला फार महत्वाची आहे. ही लेखमाला मोठी असून तिचे विषयही विविध होते. दुर्दैवानें ही लेखमाला जुन्या ' दीनबंधू'बरोबरच बरीचशी नष्ट झाली असून, डॉ. नवले ह्यांनीं चालविलेल्या नव्या 'दीनबंधूं'त सुमारें नऊ, दहा गंजिफा पुनर्मुद्रित झाल्या आहेत. त्यांचे विषयीं त्यांच्या आधारानेंच पुढें दिलेलें विवेचन करणें सोपें झालें. भाषेच्या आणि विषयांच्या दृष्टीनें ह्या गंजिफा विशेष उल्लेखनीय आहेत. ही लेखमाला शेवटच्या चारपांच वर्षांत (१९०३–१९०८) शास्त्रीबोवांनीं लिहिली आहे. पण हिची भाषा ' कैसरकडून सुलतानाकडे ' ह्या पुस्तकाप्रमाणें मासलेवाइक किंवा ' सुबोध पत्रिकें ' तील १९०२ सालच्या लेखांप्रमाणें तुटक व हमखास बोलीच्या रूपाची नाहीं. ' हिंदुधर्मविवेचकां ' त १८८७ सालीं जे त्यांचे लेख येत असत त्यांतील भाषेप्रमाणें डौलदार, ओघवति आणि सुबोध आहे. अर्थात आपले मुद्दे लोकांपुढें

मांडण्याच्या विशिष्ट तऱ्हेमुळें आलेला 'राजारामशास्त्री छाप' ह्याही लेखांवर हुबेहुब पडला आहे.

विषयाच्या दृष्टीनें हिंदुधर्माचें स्वरूप, हिंदु म्हणजे काय, हिंदूंचें एकीकरण, ब्राह्मण कोण, लग्नाचे विधि व त्यांचें स्पष्टीकरण, महाभारत व व्यास, परशुराम इत्यादि विषय अद्यापही समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना ताजे वाटतात. ते अजून समाजसुधारकांपुढें पेंचप्रश्न म्हणून उभे आहेत. हे विषय शास्त्रीबोवांनीं इतक्या सरळ रीतीनें व सडेतोडपणानें, इतकेंच नव्हे तर, नानातऱ्हेची माहिती गोळा करून लिहिले आहेत कीं ते आजही जनतेचें मार्गदर्शन करूं शकतील.

ह्या गंजिफांतील कांहीं गंजिफांचा सारांश खालीं दिला आहे.

गंजीफ १

क्षत्रियांचें अस्तित्वः—ह्या लेखाचा विषय ब्राम्हण व क्षत्रिय (म्हणजेच उच्चवर्णीय ब्राम्हणेतर) ह्यांच्यांमधील तेढ हा आहे. ब्राम्हणांचें म्हणणें असें कीं खऱ्या क्षत्रियांचा केव्हांच धुव्वा परशुरामाच्या काळीं उडाला आहे. तेव्हां स्वतःस क्षत्रिय म्हणवणारे हे नामधारी क्षत्रिय, पण खरे शूद्र व कुळंबट आहेत. उलट क्षत्रियांचें म्हणणें असें कीं ह्या ब्राम्हणांत ब्राम्हणत्वाचा काय गुण शिल्लक आहे तर आम्ही त्यांस मानावें ? कोणाही विचारवंतास हा वाद लज्जास्पद वाटेल. जुनी रूढि कांहींही असो. आजच्या काळांत विराट पुरुषाचें मुख व बाहु समजल्या गेलेल्या ह्या दोन गटांनी एकमेकांचा नायनाट करणें म्हणजे खऱ्या संस्कृतीचा उघड ऱ्हास आहे. बुद्धिमान व बलिष्ठ लोक नष्ट झाले तर समाजांत काय शिल्लक राहील ? ह्या वादग्रस्त प्रश्नाचें उत्तर शास्त्रीबोवा असें देतात कीं ब्राह्मणांना आपलें सामर्थ्य पटवून देण्यासाठीं क्षत्रियांनीं अधिक सुसंघटित व्हावें. ब्राह्मणांनीं पण क्षत्रियांच्या परिषदांकडे दुर्लक्ष करूं नये. दोन पक्षांतील समंजस विचारविनिमय हेंच खऱ्या उन्नतीचें पहिलें पाऊल आहे.

गंजीफ २

हिंदु व हिंदु धर्मः—हिंदु ह्या शब्दाच्या खऱ्या अर्थाची फोड करून सांगणारे शास्त्रीबोवा पहिलेच विद्वान व समाजसुधारक आहेत. परक्या शब्दाची हकालपट्टी करूं इच्छिणाऱ्या हिंदुत्वाभिमान्यांनीं इकडे जरूर लक्ष द्यावें. हिंदु हा

शब्द जरी ‘ सिंध ’ व ‘ सिंधु ’ ह्या शब्दांपासून झाला असला तरी तो ‘ केवळ मुसलमानांनीं जन्मविलेला आहे. ’ मग तो इकडच्या लोकांनीं उचलला. ह्या शब्दाचा अर्थ फारसींत ‘ गुलाम ’ असा होतो. हिंदुस्थानवर स्वारी करणाऱ्या अफगाण लोकांनीं हिंद अथवा सिंधमधले इतके लोक गुलाम करून विकले कीं ह्या शब्द अफगाण लोकांत गुलामाचा वाचक झाला. ‘ तेथून तो रूमप्रांतीं म्हणजे आशिया मायनरमधें गेला. इ. स. १४ शतकांतल्या जलालुद्दीन रूमीनें तो आपल्या काव्यांत दाखल करून ठेवला आहे. ’ अर्थात् ‘ हिंदुस्तान ’ म्हणजे ‘ मुसलमानांची गुलामगिरी करणारांचें स्थान ’ व ‘ हिंदुधर्म ’ म्हणजे ‘ मुसलमानांची गुलामगिरी करणारांचा धर्म ’ असें ह्या आमच्या अत्यंत जिव्हाळ्याच्या दोन शब्दांचें रहस्य शास्त्रीबोवांनीं सांगितलें आहे.

हिंदु धर्माला धर्म हें नांव शोभत नाहीं. कारण त्यांत ख्रिस्ती धर्माप्रमाणें बंधुत्वाचें नातें नाहीं. जातिभेदामुळें रोटीबेटीचा व्यवहार रोखला गेला आहे. त्यामुळें धर्म जिवंत राहाण्यास जो एकोपा व व्यवहाराची देवघेव लागते ती थांबली आहे.

दुसरें असें कीं हिंदुधर्मांत संघटना करण्याला इतर धर्मांप्रमाणें एक ‘ शास्त्र ’ प्रमाण नाहीं. ‘ एकजातपणा ’ व ‘ शास्त्र ’ हे धर्माचे ‘ दोन जरीपटके ’ होत. ज्या धर्मांत ह्यांचें वावडें आहे, त्याला धर्म कशाला म्हणावयाचें ? जोंपर्यंत हा मेलेला धर्म आम्हीं उराशीं बाळगून राहूं तोंपर्यंत राष्ट्रीयत्वाची कुठलीही भावना आमच्यांत येणेंच शक्य नाहीं.

गंजीफ ३

चित्पावन—कऱ्हाडेः—शास्त्रीबोवांनीं अतिशय समतोल बुद्धीनें व पुष्कळ माहिती मिळवून जे थोडे मनोरंजक लेख लिहिले आहेत, त्यांपकीं हा लेख आहे. ह्यांतील विधानें जरी कित्येकांस पटत नसलीं तरी तो कुठेंही कुणास बोचण्यासारखा नाहीं. हेंच ह्या लेखांचें वैशिष्टय.

ह्या लेखांतील मुद्दे पुढीलप्रमाणें सांगतां येतील. (१) मराठेशाहीच्या उत्कर्षाच्या पूर्वार्धांत अनेक ‘ मराठ्या ’ जातींचें साहाय्य शिवाजीस लाभलें. सर्वांत मोठें साहाय्य ब्राह्मण, राव (मराठे) व प्रभु (कायस्थ) ह्यांचें झालें.

ब्राह्मणांच्या तीन धान्याहारी व दोन मांसाहारी जाती महाराष्ट्रांत आहेत. मांसाहारी ब्राह्मणांत सारस्वत (शेणवी) व कुडाळदेशकर, धान्याहारी ब्राह्मणांत प्राचीन काळापासून गाजलेले देशस्थ, कोंकणस्थ व कऱ्हाडे हे मोडतात. यांपैकीं कोंकणस्थ व कऱ्हाडे हे दोघेही बराच काळपर्यंत 'कोनाकोंपऱ्यांत आपल्या आयुष्याचे दिवस घालवीत पडले होते. शाहूच्या अभिषेकापासून ह्या दोन जाती पुढें आल्या.'

(२) चित्पावन हा शब्द 'चित्तपावन' किंवा 'चितापावन' ह्या दोहोंपैकीं कोणत्या शब्दापासून निघाला तें सांगतां येत नाहीं. मात्र चित्पावन आपला संबंध परशुरामाशीं जोडतात; आणि त्या संबंधाचें चिन्ह म्हणून 'दाघोबा' (देह गोप) म्हणून एक लिंगाच्या आकाराच्या तीन दगडांचें बनलेलें एक चिपळूणच्या जवळचें स्थान दाखवितात. वस्तुतः तें ब्रह्मा, विष्णु, महेशाचें वाचक नसून, ती कोणातरी बौद्ध भिक्षूची समाध असावी. चित्पावनांचा संबंध द्राविडी नंबुद्री ब्राह्मणांशीं आला असावा. आजगांवच्या परशुरामाची पुजारकी कऱ्हाड्यांकडे वंशपरंपरेनें शेंकडों वर्षे चालत आली आहे, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

(३) कऱ्हाडे हें नांव कऱ्हाड गांवापासून पडलें असावें. वाडी प्रांतीं चित्पावनांची बरीच वसाहत होती. ती कऱ्हाडे व शेणवी ह्या दोघांनी उठविली. चित्पावन व कऱ्हाडे दोघेही श्राद्धाच्या दिवशीं मांसान्न भक्षण करीत; पण पुढें जैन मताच्या प्रचारानें ती रीत बंद पडली. मांसाहाराबरोबर इकडील ब्राह्मणांचे दुसरेही सांस्कृतिक गुण नष्ट झाले व जैन धर्माची पकड लोकांवर बसली.

ही झाली शास्त्रीबोवांची इतिहासविषयक ढोबळ कामगिरी. ह्या शिवाय त्यांनीं दुसरेही किरकोळ लेख लिहीले आहेत. ह्यांना किरकोळ म्हणण्याचं कारण त्यांतील चरित्रवजा असे जे लेख आहेत ते फार लहान आहेत.

चरित्रें :—

त्यांच्या चरित्रात्मक लिखाणांत रामदास, तुकाराम व एकनाथ हीं लिखाणें प्रमुख आहेत. परंतु व्यक्तिगत किंवा सामाजिक इतिहासापेक्षां शास्त्रीबोवांचें लक्ष त्या व्यक्तीचा विकास कोणत्या गुणांमुळें झाला, आणि इतिहासांत त्या गुणांचें खरें मोल काय ह्याकडेच जास्ती असे.

रामदासः—(इंग्रजी) रामदासाबद्दल संत म्हणून शास्त्रीबोवांस फार आदर असे. राज्यक्रांति घडवून आणण्यास त्याचे श्रम बरेच कारणीभूत झाले असेंही त्यांनी प्रतिपादन केलें आहे. परंतु रामदासाचा व शिवाजीचा ते समकालीन असून देखील, गुरुशिष्यसंबंध तर राहोच परन्तु एरवीं देखील फारसा संबंध आलेला नाहीं. ती निव्वळ दंतकथा आहे. शिवाजीचा नातु शिवाजी (शाहू) आणि रामदासांचा त्यांच्याच नांवाचा चाफळचा शिष्य ह्यांचा संबंध असावा. शिवाजी सातार्‍याला क्वचितच गेला होता, असें शास्त्रीबोवांचें मत आहे.

तुकारामः—तुकारामाच्या अभंगांत एकनिष्ठ भक्ति आहे. आणि जातिभेदाचा तिळमात्र संभव नाहीं. त्याच्या साधुवृत्तीमुळें ब्राह्मण देखील त्याचे शिष्य बनले. बाम्हणेतरांत देखील सर्वांत लोकप्रिय झालेला संत तुकाराम, असें तुकारामाचें थोडक्यांत शास्त्रीबोवांनी वर्णन केलें आहे.

एकनाथः—शूद्रास जवळ करणारा आणि खरें काव्य निर्माण करणारा संत म्हणून एकनाथाला शास्त्रीबोवांनीं गौरविलें आहे. त्यानीं एकनाथाचें चरित्र रसाळपणानें लिहिलें असून, त्यांत अंत्यजाच्या मुलावर एकनाथांनीं जें प्रेम दाखविलें त्या प्रसंगाचें विशेष कौतुक केलें आहे.

चरित्राच्या दृष्टीनें खाफीखानाचा इतिहास ही भाषांतरवजा लेखमाला उल्लेखनीय आहे. त्याच प्रमाणें ' फिरंग्यांचा इकडील इतिहास ' ही लेखमालाही शास्त्रीबोवांच्या विशाल जिज्ञासेचें द्योतक आहे.

लक्ष्मीबाई झांशीकरीणः—कै. पारसनीसांचें लक्ष्मीबाईचें चरित्र प्रसिद्ध झाल्यानंतर शास्त्रीबोवानीं त्याला उत्तरवजा असलेला लेख ' विस्तारां'त प्रसिद्ध केला. त्यांत त्यांनी लक्ष्मीबाईच्या कार्याची केलेली मीमांसा बर्‍याच इतिहासभक्तांना व तिच्या सर्व चाहत्यांना झोंबेल अशी आहे. ते म्हणतात कीं लक्ष्मीबाईची स्वातंत्र्यस्फूर्ति स्वयंभू नसून केवळ प्रसंगानें तयार झालेली व गत्यंतर नसल्यानें कार्यांत उमटलेली वृत्ति होती. शिवाजीचें स्वातंत्र्यप्रेम रोमरोमांत पहिल्यापासून खेळत आलेलें होतें. लक्ष्मीबाईची थोरवी अशी कीं एकदां कार्याला हात घातल्यावर मात्र आपलें सर्वस्व तिनें पणाला लावलें. प्राण दिला पण माघार घेतली नाहीं. जर इंग्रज तिच्याशीं चांगले वागते, तर ऐषआरामांतच राहून ती आपली ' ज्वानी सफल करती. '

रत्नाकरपंत आपा कुळकर्णी, अहिल्याबाई होळकरीण, व सिधोजी निपाणकर ह्यांचीं चरित्रें पण शास्त्रीबोवांनीं मुलांकरतां लिहिलीं आहेत. अहिल्याबाई सोडल्यास दुसरीं दोन नांवें अपरिचितच आहेत. पण शास्त्रीबोवांनी प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध साऱ्या व्यक्तींना गुणगौरवाच्या भावनेनें एकाच मालिकेंत बसविलें आहे. शास्त्रीबोवांचें सबंध लेखन म्हणजे लहान मोठ्या गुणी माणसांच्या व्यक्तिचित्रांचें छोटेंसें प्रदर्शनच असे.

कोंकणच्या संबंधानें चार शब्द:—वरील लेखांशिवाय कोंकण प्रांतासंबंधीं "कोंकणच्या संबंधानें चार शब्द" ही लेखमाला ऐतिहासीक दृष्ट्या फार महत्वाची आहे. कोंकणासंबंधीं शास्त्रीबोवांपूर्वी व त्यांच्यानंतरही कित्येक वर्षं कोणीच विद्वत्तापूर्ण असें, कांहीं लिहिलें नाहीं. त्यामुळें या लेखमालेचें मोल विशेष आहे. दुर्दैवानें ती अपूर्ण राहिल्यामुळें तिच्या संबंधानें कांहीं खल करणें कठीण आहे.

भाषांतरें:— शास्त्रीबोवांच्या ऐतिहासिक कामगिरींत त्यांचीं कांहीं पुस्तकांचीं भाषांतरें उल्लेखनीय आहेत. 'फिरंग्यांची इकडील हकिगत' 'नादिरशहाची बखर' आणि 'कैसरकडून सुलतानाकडे' हीं तीन प्रसिद्ध आहेत.

सारांश:— शास्त्रीबोवांच्या ऐतिहासिक कामगिरीबद्दल थोडक्यांत असें म्हणतां येईल कीं त्यांची हिंदुस्तानच्या इतिहासाबद्दलची कल्पना व्यापक होती. जे जे लोक, मग ते मोगल असोत फिरंगी असोत वा पार्शी असोत, हिंदुस्तानांत कायमचें ठाणें मांडून बसले, त्या सर्वांविषयीं शास्त्रीबोवांनीं कांहीं ना कांहीं नवीन माहिती मिळविण्याबद्दल मोठी मेहनत घेतली. कोणताही धर्म, कोणताही पंथ, कुठलीही जातजमात त्यांना परकी किंवा हलकी वाटली नाहीं.

मराठेशाहीवरील त्यांचें लेखन संशोधनाच्या पूर्ण कसोटीस उतरण्यासारखें नसलें तरी त्यांच्या ग्राहकशक्तीचें द्योतक आहे. कुठलीही ऐतिहासिक घटना त्यांच्या नजरेंतून सुटली नाहीं. बारीकसारीक व्यक्तींनाही त्यांनीं उपेक्षिलें नाहीं. चांगल्या अभ्यासाशिवाय कुठल्याही ऐतिहासिक घडामोडीबद्दल असाधारण व स्वतंत्र मत बनवणें ही वाटते तितकी सोपी गोष्ट नाहीं. इतिहास कसा शिकावा ह्याचा धडा शास्त्रीबोवांपासून शिकण्यासारखा आहे.

महाराष्ट्रांतल्या जातींच्या उपपत्तीबद्दल शास्त्रीबोवांचे विचार निःसंशय मननीय आहेत. त्यांवर समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें विचार होणें अवश्य आहे.

संशोधनात्मक लेख

" यांच्या विद्वत्तेविषयीं पुष्कळ लोकांची खात्री होती. तथापि यांनी विक्षिप्त म्हणून कीर्ति संपादन केली होती, ती स्वतंत्र विचार, लोकांस अप्रिय अशा मतांचें प्रतिपादन, मतांची चंचलता आणि संशोधनाची अपूर्णता इतक्या गुणसमुच्चयामुळें झाली होती. तथापि यांच्या लेखांत महत्त्वाचा भाग पुष्कळ होता—"

डॉ. श्री. व्यं. केतकर,
' महाराष्ट्र ज्ञानकोश.'

शास्त्रीबोवांचं कुठलेंच लिहिणें वरवरचें नसे. त्यांची दृष्टि चौफेर असे. ते सगळें कांहीं नीट पहात. स्वतःला हवें असेल तेवढें वेंचून घेत, आणि त्यावर खूप विचार करून कांहीं आराखडे मनांत तयार करीत. त्यांच्या विचारांची गति द्रुत असे. त्यामुळें त्याच्या स्वभाविक चौकस वृत्तीला भारदस्त वळण आणि ग्राहक शक्तीला भरपूर खत मिळालें. कल्पकतेला संयमाची जोड मिळाली; आणि ह्या सर्व गुणांना व्यासंगाची अपूर्व जोड मिळाल्यानें त्यांचीं मतें कितीही विक्षिप्त असलीं, तीं आज कितीही टाकाऊ म्हणून ठरलीं आणि समाजानें त्याऱ्याकडे कितीही डोळेझांक केली, तरी महाराष्ट्राच्या ज्ञानमार्गाच्या पाऊलवाटेवर ह्या जिज्ञासु प्रवाश्याचीं पाऊलें कुणालाही पहायचीं म्हटल्यास सहज दिसण्यासारखीं आहेत. गेल्या चार प्रकरणांवरून शास्त्रीबोवांचें ज्ञान किती विविध तऱ्हेचें होतें हें सहज कळून येतें. त्या त्या विषयांतील त्यांची कामगिरी कोणत्या तऱ्हेची होती हें पण दिसून येतें. तरी सुद्धां शास्त्रीबोवांच्या विचारांची गरुडभरारी, दीर्घ व्यासंग, आणि आपण करतों तीं विधानें खरीं आहेत हें सिद्ध करण्याकरतां त्यांनीं घेतलेले श्रम, ह्या सर्वांचें दर्शन त्यांच्या संशोधनात्मक लेखनांत जसें होतें तसें इतर ठिकाणीं होत नाहीं; आणि म्हणूनच ह्या प्रकरणांत त्यांच्या वेंचक संशोधनात्मक लिखाणाची थोडी चर्चा केली आहे. शास्त्रीबोवांचें हें लिखाण इतकें मोठें आहे कीं त्याची समग्र छाननी करावयाची म्हटल्यास शेंकडों पानें

खर्ची घालावी लागतील. नुसत्या 'विविधज्ञानविस्तारांत'ल्याच त्यांच्या लेखमाला पहा. किती गुंतागुंतीचे प्रश्न त्यांत आले आहेत. 'यदुक्षेम कोणते ?' 'महाराष्ट्रांतील लोकांची पूर्वपीठिका.' 'शककाल-विचार.' 'देवांचे अवतार.' 'कोंकणचा इतिहास.' 'फिरंग्यांचा वृत्तांत.' 'मराठेशाही'. एक ना दोन. 'विस्तारा'ला विचारपूर्ण भरगच्च वाङ्मयाचें मोठें वाण देणारे विद्वान दोन. पहिले गुंजीकर व दुसरे भागवत. गुंजीकरांपेक्षां भागवतांची कारकिर्द फार मोठी होती. त्यामुळें त्यांचें वाङ्मय गुंजीकरांपेक्षां विपुल आहे. 'वार्ताहर,' 'विस्तार' 'हिंदुधर्मविवेचक' इत्यादि नियतकालिकांना एकदम वेगवेगळया विषयांवर साहित्य—आणि तेंही विचारांनीं परिपूर्ण असें—पुरविण्याची शास्त्रीबोवांची शक्ति पाहिली म्हणजे अचंबा वाटतो.

शास्त्रीबोवांच्या काळीं संशोधनाची सामग्री तुटपुंजी होती. आधींची वाट रुळलेली नव्हती. विषय अनंत होते. बोट लावावें तिथें विषयाला तोंड फुटे व वादविवादांच्या वावटळी उठत. अर्थांत कोणत्याही विद्वानाला आपलें म्हणणें लोकसमूहापुढें मांडायचें झाल्यास ह्या सार्वजनिक चकमकींतून सुटतां येत नसे. त्यामुळेंच पुष्कळदां शास्त्रीबोवांसारख्या अव्वल प्रतीच्या संशोधकाला संशोधनाच्या उच्च पातळीवरून खालीं घसरावें लागे. त्यांतल्या त्यांत शास्त्रीबोवा पडले समाजसुधारक. वादविवादाची हौस त्यांना मुळचीच फार. तेव्हां लहान सहान व्यावहारिक बाबींना देखील ते संशोधनाच्या धारेवर धरीत.

त्यांच्या बऱ्याचशा बहुजनसमाजाला माहीत असलेल्या लिखाणांत संशोधन अपुरें वाटतें आणि निष्कर्ष काढण्याची घाई झालेली दिसते. पण ह्या बऱ्याचशा लेखांमागची शास्त्रीबोवांची भूमिका पडताळल्यास, ते लिहितांना त्यांचा हेतु काय होता हें समजून घेतल्यास, हे लेख संशोधनात्मक ठरविण्याची चूक निदान कोणताही विद्वान करीलसें वाटत नाहीं. परंतु शास्त्रीबोवांचें समग्र वाङ्मय जिज्ञासू दृष्टीनें फारच थोड्यांनीं अभ्यासिलें असल्यामुळें शास्त्रीबोवांच्या वाङ्मयाचे निरनिराळे विभाग न पाडतां, एकाच चाळणींतून सरसकट तें चाळलें जातें. त्यामुळें 'ज्ञानकोशकारांनीं'ही सरसकट अपूर्णतेचा शिक्का त्यांच्या लिखाणावर मारलेला आहे. पण त्यांतल्यात्यांत शास्त्रीबोवांचें कांहीं लिखाण

संशोधनाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे, ह्याबद्दल दुमत नाहीं ही एक आनंदाची गोष्ट आहे. फक्त महत्त्वाचें लिखाण कुठलें हाच काय तो प्रश्न आहे. ज्ञानकोशकारांनी शास्त्रीबोवांच्या चार मुद्यांचा उल्लेख ओझरता केला आहे. त्यांत नाग, गोप वगैरे लोकांचा इतिहास आणि महाराष्ट्रांतील सर्व लोक एकाच खाणीचे आहेत ह्या दोन मुद्यांवर विशेष भर दिला आहे. मी ह्या प्रकरणांत ह्याच्या जरा पुढें जाऊन मला शास्त्रीबोवांचें संशोधनाच्या दृष्टीनें जें महत्त्वाचें म्हणून लिखाण वाटलें त्याची थोडक्यांत चर्चा केली आहे.

शास्त्रीबोवांच्या संशोधनांत चंचलतेचा दुसरा एक ढोबळ दोष ज्ञानकोशकारांनीं दाखविला आहे. चंचलतेचीं दोन कारणें असूं शकतात. एक वृत्तीचा अधिरेपणा आणि मतांतील पालट. शास्त्रीबोवांचा स्वभाव अधिरा होता आणि त्याचा ठसा त्यांच्या लिखाणावर उमटावा ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. पण मतांतील पालट हा शास्त्रीबोवांच्या बाबतींत दोष समजतां येणार नाहीं. त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक मतांत किती व कसें अंतर पडलें, व त्याचीं कारणें काय ह्याची चर्चा मागेंच आली आहे. संशोधनात्मक लिखाण त्याला अपवाद कसें असेल ? विकसनशील मन नेहमीं अधिक मोठ्या व नव्या कल्पनांना कवळीत असतें, तें कांहीं नाविन्याच्या हौशीमुळें नव्हे तर सत्याच्या ओढीमुळें, ज्ञानाच्या शक्तीमुळें. ‘ शिवछत्रपतींच्या चरित्रांतील कित्येक मुद्दे ’ ह्या शास्त्रीबोवांच्या लेखावर वादविवादाचीं वादळें उठलीं. त्या वादविवादांत एके ठिकाणीं त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, ‘ मला आज जें सत्य दिसेल तें मी बोलतों. कदाचित् मला सत्य म्हणून वाटतें तें सत्य नसेलही. पण माझी खात्री पटल्याशिवाय मी विधान करीत नाहीं. माझी चूक ध्यानांत आली, तर मी लगेच माझें मत बदलतों; त्यामुळें आजचें माझें म्हणणें उद्यां चूक ठरेल. ठरो. पण मला जोंपर्यंत तें खरें वाटतें तोंपर्यंत मी तेंच खरें मानीन. ” ह्या त्यांच्या वृत्तीमुळें त्यांच्या मतांत पालट पडलेला चटकन ध्यानांत येतो. एवढेंच नव्हे, तर पुष्कळ वेळां त्यांच्या नव्याजुन्या मतांतलें अंतर दोन ध्रुवांएवढें असतें. पस्तीस-चाळीस वर्षें सतत व्यासंग करीत राहिल्यास कुठल्याही

प्रामाणिक विद्वानाला पहिल्यापासून शेवटपर्यंत एकाच मताला चिकटून बसतां येणें शक्य आहे काय ? विचारांच्या प्रगतीला चंचलपणा हें नांव शोभेल काय ?

शास्त्रीबोवांच्या संशोधनांतल्या उणीवा मी ठिकठिकाणीं दाखविल्या आहेत. परंतु त्यांच्या बुडाशीं विचारांचें दारिद्र्य, आळस किंवा वेळ मारून नेण्याची अहंमन्य, अशिष्ट वृत्ति नव्हती. अगदीं साध्या माणसाला सुद्धां समजावें, त्यानें विचारोन्मुख व्हावें म्हणून पांडित्याचें अवडंबर बाजूला ठेवून संशोधनाला साध सुटसुटित रूप त्यांनीं दिलें. ह्या साधेपणाचा कांहीं ठिकाणीं अतिरेक झाल्यामुळें देखील त्यांचीं कांहीं विधानें पोरकट व अट्टाहासाचीं वाटतात. परंतु इतकें मात्र खरें कीं हिंदुस्तानच्या धर्माचें, समाजाचें, इतिहासाचें व वाङ्मयाचें संशोधन करणाऱ्यानें शास्त्रीबोवांचें लिखाण डोळ्यांखालून घातल्यास त्याच्या विचारांना गति आणि निराळें वळण लागल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

शास्त्रीबोवांच्या संशोधनात्मक लिखाणाचे तीन भाग पाडतां येतील. पहिल्या भागांत वेदविषयक लिखाण येतें, दुसऱ्या भागांत महाभारतविषयक लेख येतात, आणि तिसऱ्या भागांत इतिहास, पुराणें, भाषा इत्यादि सर्व विषयांचा समावेश होतो.

वेदविषयक लिखाणः—'हिंदुधर्मविवेचकां'त १८८५ सालीं 'श्रुतिस्मृति व शिष्टाचार' ह्या लेखानें शास्त्रीबोवानीं वेदांसंबंधीं लिहावयास सुरुवात केली. परंतु 'हिंदुधर्मविवेचका'चा हेतु "हिंदुधर्माचें स्वरूप सर्व हिंदु लोकांस थोडें-बहुत कळावें" असा असल्यानें त्यांत वेदांची अगदीं ठोकळ माहिती तेवढी दिलेली आहे. पुढें पुढें शास्त्रीबोवांचें लक्ष ह्या विषयाकडे अधिक लागलें व त्यांनीं वेदांच, विशेषतः ऋग्वेदाचें, सूक्ष्म अध्ययन केलें. त्याचेंच फळ म्हणजे त्यांचीं ऋग्वेदाचीं इंग्रजी व मराठी भाषांतरें होत. त्यांच्या इंग्रजी भाषांतरापेक्षां मराठी भाषांतर लोकांच्या अधिक माहितींतलें आहे. त्याचें नांव 'वेदार्थयत्न-काराचें स्मारक' असें आहे. कै. शं. पां. पंडित ह्यांची वैदिक वाङ्मयाबद्दलची कामगिरी प्रसिद्धच आहे. त्यांची 'वेदार्थयत्न' या नांवाची कृति विद्वानांनी वाखाणलेली आहे. त्यांच्या स्मृतीनिमित्त शास्त्रीबोवांनी ऋग्वेदांतील वेगवेगळीं सूक्तें घेऊन त्यांचें भाषांतर केलें आहे. त्याचप्रमाणें कठिण शब्दांची फोड करून आणि सूक्तांतील व्यक्तींची आणि प्रसंगांची ऐतिहासीक छाननी करून मूळच्या

वैदिक कथा व पौराणिक कथा ह्यांमध्यें किती तफावत आहे हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ऋग्वेदासंबंधीं शास्त्रीबोवांचा दुसरा महत्त्वाचा लेख 'A Key to interpret the veda' हा आहे. संहितांच्या शब्दांचा अर्थ लावण्याचे व दैवतांचे इतिहास पारखण्याचे प्रयत्न हिंदुस्थानांत यास्काच्या वेळेपासून चालू आहेत, व आधुनिक पाश्चात्य परिशीलनानें वैदिक वाङ्मयाविषयीं कुतूहल पुन्हा नव्या स्वरूपांत जागृत झालें आहे. परंतु इतकें झालें तरी वेदांचा एकच अर्थ लावणें अजूनही जवळ जवळ पूर्वीप्रमाणेंच दुर्घट आहे. प्रत्येक अभ्यासक आपल्या बुद्धीप्रमाणें वेदांतून नवे नवे अर्थ काढतो. त्यामुळें कुठल्याही एका लेखकाचे वैदिक वाङ्मयांविषयींचे लेख प्रमाण म्हणून धरतां येत नाहींत. अर्थात् शास्त्रीबोवांच्या वैदिक लेखनांत जी विसंगति किंवा संदिग्धता आढळते ती पुष्कळ वेळां अनिवार्य आहे, हें विसरून चालावयाचें नाहीं. भांडारकर, राजारामशास्त्री भागवत आणि राजवाडे ह्यांची प्राचीन वाङ्मयाविषयींची सर्वांत मोठी कामगीरी ही कीं तिघांनीही जुन्या वाङ्मयांतले सुटे सुटे शब्द, व्यक्ति आणि दैवतें घेऊन त्यांवर जंत्रीवजा टिपणें देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास करूं इच्छिणाऱ्या भावी विद्यार्थ्यांसाठीं ही पायवाटच त्यांनी करून ठेवली आहे. प्रस्तुत लेखांत ऋग्वेदांतील कांहीं महत्त्वाचीं सूक्तें घेऊन त्यांतल्या शब्दांवर शास्त्रीबोवांनी कांही टांचणें केलीं आहेत. ऋग्वेदसंहिता समोर असल्याखेरीज ह्या सर्वच टांचणांचा परामर्श घेतां यावयाचा नाहीं. तरी पण त्यांतील कांहीं महत्त्वाच्या विधानांचा खालीं विचार केला आहे.

सरमासूक्त—इंद्राचे शत्रु जे पणि त्यांच्याकडे इंद्रानें देवशुनी सरमा हिला पाठवलें. पणि व सरमा ह्यांचा संवाद ह्या सूक्तांत दिला आहे. ह्या सूक्तांचा विचार करतांना शास्त्रीबोवांनी जीं अनुमानें केलीं आहेत तीं अशीं—(अ) इंद्र हा एक इंद्र नसून अनेक इंद्र होते. इंद्र ही मूळचीं माणसें असून पराक्रमान त्यांनी वेगवेगळया लोकसमूहांवर छाप पाडली. उदाहरणार्थः—(१) सुमंतु नांवाचा इंद्र, ज्याने चुमुरि, धुनि, पिप्रु, शंबर, शुष्णु ह्यांना मारलें व दस्यूंचा पराभव केला. ह्या इंद्राच्या पराक्रमांत विष्णूचा वांटा होता. (२) दुसऱ्या इंद्रानें

योनीचा पुत्र गिरि ह्याचा पराभव केला. योनी म्हणजेच पृथु योन. पृथु लोक हे मूळचे पार्थियन होत. ह्या इंद्राचें 'पर्शु व याद्व' ह्या लोकांशीं पण वैर होतें. पर्शु हे पार्शं किंवा पारशांचे पूर्वज होत. (३) शंभर ऋतु करणारा सवासीचा पुत्र इंद्र. ह्याचें नांव ऋचिशाम असें होतें. (४) हिन्वाचा मुलगा इंद्र. (५) मरुत् ज्याचे सेवक आहेत असा घनिष्टचा मुलगा इंद्र. (६) शिप्री नांवाचा इंद्र. (७) विघवापुत्र इंद्र. (८) पाकस्थामा नांवाचा इंद्र, कुरुयानाचा मुलगा.

(आ) मरुत् हे मूळचे देवेतर असून इंद्राच्या आश्रयानें त्यांना प्राधान्य मिळालें.

(इ) दस्यु हे मोंगोलियन लोकांपैकीं होते.

(ई) पणि म्हणजेच फिनिशियन व्यापारी होत. रसा नदीवर त्यांचें वास्तव्य होतें. रसा म्हणजेच मध्य आशियांतील तैग्रीस किंवा युफ्राटिस ह्या दोहोंपैकीं एक नदी आहे.

(उ) ऋषि ही वेदकालीन एक जात होती. अंगिरस, विश्वामित्र इत्यादि लोकांचा ऋषींशीं निकटचा संबंध आहे.

(ऊ) बृहस्पति हा देवांचा गुरु व ब्रह्मणस्पति म्हणजे ब्रम्ह् जातीच्या लोकांचा मुख्य होता.

जुहूसूक्त—बृहस्पतीची बायको जुहू सोमानें पळविली. देवांचें सोमाशीं युद्ध होऊन जुहू परत आपल्या पतीकडे कशी आली ह्याबद्दलची कथा ह्या सूक्तांत आहे. ह्या कथेंतील शास्त्रीबोवांचीं विधानें पुढीलप्रमाणें आहेत.

(१) मनुष्य (मनुसंतति) आणि राजन् ह्या जातींच्या लोकांनी जुहूसाठीं सोमाशीं युद्ध केलें.

(२) मित्र हा अग्नीप्रमाणेंच एक मनुष्य होता. हा बहुधा वसूंचा राजा असावा.

(३) अश्विनीकुमार हे अश्व नांवाच्या जातीचे मुख्य असून अश्व लोकांत बहुपतित्वाची प्रथा असावी असें ' सूर्यासावित्री ' सूक्तावरून वाटतें. अश्व लोक चांगले दर्यावर्दी असावेत.

पुरूरवासूक्त—पुरूरवा आणि उर्वशी ह्यांच्या मीलनाची व वियोगाची कथा प्रसिद्धच आहे. ऊर्वशी गंधर्व नांवाच्या लोकांपैकीं असावी.

वज्रसूक्तें—हीं अनेक सूक्तें असून निरनिराळ्या विषयांसंबंधीं आहेत. ह्या सूक्तांवरून शास्त्रीबोवांनी असा निष्कर्ष काढला आहे कीं यज्ञ हा शब्द अवेस्ता 'यझन' शब्दापासून आला असावा. पण यज्ञ हा पुरुष आहे ही कल्पना स्वतंत्र वैदिक आहे. त्याचप्रमाणें याग ह्या शब्दाची उत्पत्ति वरीलप्रमाणेंच असली तरी याग हा पुरुष होऊं शकत नाहीं. ह्या लेखांत शास्त्रीबोवांचीं मतें जरी सर्वच पटण्यासारखीं नसलीं तरी विचारसरणी अनुकरणीय आहे. आपले मतांना पुष्टि देण्यासाठीं त्यांनी जागोजागीं आधार दिले आहेत. त्यांच्या संशोधनात्मक लिखाणांत ह्या लेखाला त्यांच्या भाषाविषयक व्याख्यानानंतर दुसरें स्थान द्यावें लागेल.

वेदांतला कोणता भाग कलियुगांतला, कोणता कलियुगापूर्वीचा–'वेदांतला कोणता भाग कलियुगांतला, कोणता कलियुगापूर्वीचा' हें 'हेमंत-व्याख्यानमाले'तील एक व्याख्यान आहे. त्याचा आशय पुढीलप्रमाणें आहे:—कलियुगास पांच हजार वर्षें लोटलीं असून कलियुगाचा आरंभ युधिष्ठिर शकापासून झाला. वेदांतील कांहीं भाग युधिष्ठिराच्या काळानंतरचा आहे.

(१) शौनकाचा संबंध असलेल्या ऋचा नैमिषारण्यांतील शौनकास उद्देशून आहेत म्हणून त्या कलियुगांतील आहेत. (२) 'द्रष्टे' म्हणजे 'पाहणारे' जे ऋषि होते त्यांच्या ऋचा कलियुगापूर्वीच्या. (३) 'प्रवक्ते' म्हणजे मंत्र रचणारे ऋषि होते त्यांच्या ऋचा कलियुगानंतरच्या. (४) ऐतरेय ब्राह्मणांतील तुर कावशेयाची हकीकत कलीनंतरची आहे (५) ऐतरेय आरण्यक जवळ जवळ सगळें कलियुगांतलें आहे. (६) यजुर्वेदांतली तित्तिरि व वैशंपायन यांची कथा कलियुगानंतरची. त्याचप्रमाणें पिशाच, यति इत्यादि शब्द कलीनंतरचे असून अनुक्रमें पिशाच जातीच्या लोकांना व बौद्धांना उद्देशून वापरले असावेत. (७) सामवेदांपैकीं शौनकी मनूवरील सामें कलीनंतरचीं.

महाभारतांतील कांहीं भाग उकलण्याचा यत्न—'महाभारतांतील कांहीं भाग उकलण्याचा यत्न' ह्या लेखांत शास्त्रीबोवांनी जे मुद्दे मांडले आहेत त्याचा थोडक्यांत गोषवारा पुढीलप्रमाणें देतां येईल:—

(१) महाभारताचीं दोन रूपें आहेत. पहिलें २४००० श्लोकांचें भारत. हें सूतानें रचलें आणि शौनकाला नैमिष्यारण्यांत सांगितलें. या सूताचें नांव उग्रश्रवा

असून तो वेदेतर म्हणजे वैदिक प्रणालीच्या बाहेर असणारांपैकीं होता. महाभारत हें एक लाख श्लोकांचें बाड व्यासाच्या नांवावर टाकण्यांत आलें आहे. पण व्यास ही एक निव्वळ कल्पना आहे. अनेक लोकांचे हात लागून भारत व भारताचें महाभारत बनल.

(२) ज्या परकीय संस्कृतींचा महाभारतांत ठसा उमटलेला आढळतो त्या सिंधुनदीपलीकडे असणाऱ्या म्हणजे वेदपूर्व आर्यसंस्कृति, ग्रीक आणि यावनी संस्कृति होत.

कुत्रा पांडवांबरोबर स्वर्गांत जातो ती कथा वेदपूर्व किंवा अवेस्ता संस्कृतीची निदर्शक आहे. पांडवांच्या उत्पत्तीची कथा ग्रीक संस्कृतीशीं जुळते. लाक्षागृहाच्या कथेंतील कालयवनाचा उल्लेख यावनी संबंध दाखवतो.

(३) ह्याशिवाय अहिंसेचा भाग बौद्ध आणि जैन धर्मांतून आलेला आहे. ब्राह्मणांची महती वैदिक देवांपेक्षां अधिक आहे असें दाखविणारा भाग ब्राह्मण भाटांनी घुसडला आहे. देव व ब्राह्मण ह्यांपेक्षां क्षत्रियांची पायरी वरची आहे असें क्षत्रिय भाटांनी प्रतिपादन केलं.

(४) युधिष्ठिर हा पांडवांपैकीं (यमाचा पुत्र असल्यामुळें) सर्वांत लहान होता. अर्जुन सर्वांत मोठा (इंद्राचा मुलगा असल्यामुळें). पण ह्या गोष्टींचा कथानकांत विपर्यास केलेला आढळतो.

(५) कृष्ण चार होते. पहिला कृष्ण सत्यवतीचा मुलगा. धृतराष्ट्र, पंडु व विदुर ह्यांचा पिता. त्याचा पुढें द्वैपायनाशीं म्हणजे महाभारताचा विस्तार करणाऱ्या व्यासाशीं संबंध जोडला गेला. दुसरा कृष्ण सुभद्रेचा भाऊ, कुंतकुलांतील होता. हा अर्जुनाचा सखा. हे दोन्ही कृष्ण उत्तरेकडील होत. तिसरा कृष्ण सूरकुळांतील असून तो वसुदेव देवकीचा मुलगा, मथुरेंत राहणार होता. जरासंधाचा वध ह्यानेंच केला. चवथा कृष्ण दक्षिणेकडील होता. हा नंद-यशोदेपाशीं वाढला. हा कर्नाटकी असून त्याचें मूळचें नांव ‘ कन्हर ’ होतें. तें ब्राह्मणांनी बदलून त्याचें संस्कृतांत कृष्ण असें रूपांतर केलें. शिशुपाळाचा वध ह्यानें केला.

'विचारमाधुकरी' ह्या सदराखालीं शास्त्रीबोवांनीं १८८३ पासून 'विविधज्ञानविस्तारां'त नाना विषयांवर लेखमाला देण्यास सुरुवात केली. हें सदर जवळ जवळ वीस वर्षें त्यांनी चालविलें. 'मऱ्हाठ्यांसंबधीं चार उद्गार' 'आमचा देश, आमचे देशी लोक, आमची देशी भाषा' इत्यादि विस्तृत लेखमाला मध्यें आल्यामुळ 'विचारमाधुकरीं'त पुष्कळ खंड पडला आहे. कांहीं प्रसंगीं हीं तिन्ही सदरें शास्त्रीबोवा एकदमच चालवीत. त्यामुळें 'विचारमाधुकरीं'तल्या कांहीं लेखांत पुनरावृत्ति आणि विसंगति आढळून येते. तरी पण हे दोष वजा केले असतां विचारमाधुकरीच्या रूपानें शास्त्रीबोवांनीं केलेली साहित्यसेवा मोलाची आहे. महाराष्ट्राच्या भरीव निबंधवाङ्मयांत 'विचारमाधुकरी'चें स्थान अढळ राहील. भाषेच्या दृष्टीनें 'पंचजनविचार' आणि 'त्रिमूर्तिविचार' ह्या लेखमाला वाचण्यासारख्या आहेत. ह्या लेखांनंतर शास्त्रीबोवांची भाषा ओबडधोबड होत गेली.

शककालविचार—पंचांगांत 'शककाल' हा शब्दप्रयोग नेहमीं येतो. 'शककाल' ह्या शब्दाचा अर्थ व त्याची सुरुवात ह्यासंबंधीं निश्चित मत ठरविणें कठीण आहे. ह्या लेखमालेंत शास्त्रीबोवांनी शककालासंबंधानें चर्चा केली आहे. तिचा सारांश असाः—

(१) 'शककाल' म्हणजे शक नांवाचे म्लेंच्छ लोक हिंदुस्थानांत आले तो होय, हें म्हणणं अगदीं पोकळ आहे. असें असतांहि जर षष्ठीतत्पुरुष समास केला पाहिजे असा आग्रह असेल तर शकांचा काल म्हणजे मृत्यु असा अर्थ घेतला पाहिजे. शकांचा नाश विक्रमादित्यानें केला हें काश्मीरसारख्या हिंदुस्थानच्या उत्तरेस एका कोपऱ्यांत असणाऱ्या लहानशा देशांतील लोकांसही विदित होतें. परंतु 'शक' ह्या शब्दाचा खरा अर्थ 'शक्नेति' ह्या संस्कृत रूपापासून निघालेला, म्हणजे 'समर्थ असणारा,' असाच धरणें अधिक युक्त आहे. तसें नसतें तर गर्गाच्या हातून युधिष्ठिराच्या काळास शककाल हा शब्द लागला नसता. ह्यावरून असें मात्र समजूं नये कीं शक हा शब्द म्लेंच्छांचा किंवा म्लेंच्छगणाचा मुळींच वाचक नाहीं. 'शककाल' 'शकनृप' असल्या शब्दांतील 'शक' शब्द व म्लेंच्छ ह्या दोहोंत मात्र वाच्यवाचक भावाचा

स्वीकार करणें बरोबर नाहीं. ज्याप्रमाणें नाशिकच्या शिलालेखांत ‘ हूण ’ हा शब्द लोकवाचक नसून ‘ सोनें ’ ह्या अर्थी वापरला आहे त्याप्रमाणें ‘ शक ’ हा शब्द ‘ सामर्थ्यवान् ’ असा समजावा.

पहिला शक भारतीय युद्धाचा. दुसरा कलियुगाचा. तिसरा शककाराचा म्हणजे शालिवाहनाचा. भारतीय युद्धापासून म्हणजे युधिष्ठिराच्या अभिषेकापासून ३०३० वर्षे गेलीं आणि शालिवाहनापासून ५०६ वर्षे गेलीं. तेव्हा रविकीर्तीचें इवळी येथील जिनमंदिर तयार झालें. ह्यावरून २५२४ वर्षे युधिष्ठिर शक चालला व २५२५ वर्षांपासून शालिवाहन शकास आरंभ झाला. कलींची १२५० वर्षे युधिष्ठिरशक वजा करून गेलीं १५५० व्या वर्षी रविकीर्तीनें देऊळ बांधलें. १५५० त ५०६ वर्षे वजा केली असतां बाकी ७७४ वर्षे राहातात. ह्यावरून कलींची युधिष्ठिरशकविरहित ७४४ वर्षे गेलीं व ७४५ व्या वर्षांपासून युधिष्ठिर-शकास आरंभ झाला.

ह्या लेखांत शास्त्रीबोवांची विषयांतराकडे बरीच प्रवृत्ति दिसून येते. उदाहरणार्थ, ‘ नंद ’ राजे शूद्र होते ह्याबद्दल अवास्तव चर्चा, मौर्य हें नांव मोरे ह्या शब्दावरून आलें ह्याबद्दल व्युत्पत्तीचा आधार. ह्या लेखांत दूरान्वयी मुद्दे बरेच असल्यामुळें टीकाकारांची आयतीच सोय झाली आहे.

वैष्णवविचार—ह्या लेखांत विष्णु हा शब्द ईश्वर या अर्थी लेखकानें वापरला आहे; शिवविरोधक दैवत म्हणून नव्हे. भृगु, अंगिरस, कपिल, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषि वैष्णवमताच्या उत्पत्तीस कसे कारण झाले हें शास्त्रीबोवांनी सांगितलें आहे. महावीर व बुद्ध ह्या ब्राह्मणविरोधी दुकलीमुळें ब्राह्मणधर्मावर अनेक हल्ले झाले. पण त्यांतूनहि ‘ भगवद्गीते’सारखें रत्न निपजलें व वैष्णवधर्म अधिक उज्ज्वल स्वरूपांत पुढें आला. ब्राह्मण ‘भगवद्गीता’ काखोटीस मारून दक्षिणेकडे गेले. कर्मकांडानें आंधळे झालेले याज्ञिकहि पुढें वैष्णव झाले आणि त्यांनी वैदिक धर्म व योग ह्यांची व्यवहारांत कुशलतेनें सांगड घालून ‘ भगवद्गीते’च्या आधारावर वैदिक धर्म दृढ केला.

त्रिमूर्तिविचारः—

शिव—त्रिमूर्तीत शिव ही प्रधानमूर्ति आहे. सविता व शिव एकच होत. हा शब्द 'सू' धातूपासून झाला आहे. 'सू' म्हणजे प्रसवणें. अर्थात् सवित्यांत स्त्रीत्वाची कल्पना अभिप्रेत आहे. शिवाची मूर्तिदेखील तीन मूर्तीपासून म्हणजे शक्तींपासून बनलेली आहे. उदाहरणार्थ—(१) काली. सविता हा कालाचा नियंता. ह्या कल्पनेंतून ही शक्ति उत्पन्न झाली. (२) पशुपति ही जीवांचें रक्षण करणारी शक्ति आहे. (३) लिंग ही उत्पादक शक्ति आहे. पशु म्हणजे गाय. आणि 'गो' ह्या शब्दाचा अर्थ किरण असा होतो. अर्थात् सूर्याच्या किरणांपासून प्रकाश, पाऊस, अन्न इत्यादि निर्माण होतात आणि त्यांच्यावर जीवसृष्टीची उपजीविका होते. सूर्य आणि शिव ह्या दोन शक्ति एकाच रूपाच्या आहेत.

शिवाचे दोन अवतार आहेत. प्राचीन शिव म्हणजे रुद्र. त्र्यंबक पण तोच. त्र्यंबक व अंबिका हीं बहीण-भावंडें होतीं. दक्षयज्ञानंतर ह्या शिवाचें मूळचें रूप पालटून त्याला हिमालयांतील शिवाचें अर्वाचीन रूप मिळालें. तेथून पार्वतीच्या चरित्रास आरंभ होतो.

विष्णु—विष्णु हा मूळचा यज्ञस्वरूप होता. आकाश व समुद्र हेहि अधिकारानें विष्णु समजले गेले. लक्ष्मी म्हणजे आकाशाची शोभा. विष्णु व लक्ष्मी ह्या जोडप्यांत लक्ष्मीला दासीरूप देण्यांत आलें. त्याच्या उलट शिव व शिवा ह्यांचा खरा अर्धांगयोग आहे. हा योग मनास पावन करणारा आणि 'अनिर्वचनीय आनंदाची खाण' होय. त्रिमूर्तीतील दुसरी मूर्ति-विष्णु-जर 'ह्या भरतभूमींत तोंड न दाखवती तर स्त्रियांची अवस्था इतकी शोचनीय झाली नसती.' अति प्राचीन काळीं स्त्रीलिंगाचा मान पुंलिंगापेक्षां अधिक होता. उदाहरणार्थ, सूर्याचंद्रमसौ, अग्नीवरुणौ इत्यादि.

ब्रह्माः—ब्रह्मा हा वेदपुरुष होता. क्वचित्प्रसंगीं यज्ञपुरुष पण तोच समजला जात असे. यज्ञाशीं संबंध आल्यामुळें विष्णूशीं पण त्याचा संबंध आला. त्यामुळें विष्णूचें पुत्रत्व त्याच्याकडे आलें. यज्ञामुळें प्रजा मिळते म्हणून ब्रह्मदेव निर्माता झाला.

दशावतारः—दशावतार ही लेखमाला नीट वाढवली असती तर फार महत्त्वाची झाली असती. कारण अद्याप दशावतारावर कुठलेंच चांगलें पुस्तक उपलब्ध नाहीं. शास्त्रीबोवांनी ही लेखमाला लिहिली तेव्हां ती कुठल्या हेतूनें लिहिली हें कळत नाहीं. कारण, त्यांत कांहीं अवतारांचें वर्णन अजिबात नाही, तर कांहींचें अगदीं त्रोटक आहे. उदाहरणार्थ, वराह, कूर्म व परशुराम ह्यांबद्दल जवळ जवळ कांहींच माहिती नाहीं. रामवताराची पण थोडीबहुत तीच कथा. कदाचित् ही लेखमाला अपूर्ण असावी. 'दशावतारां'तील महत्त्वाचे मुद्दे पुढील-प्रमाणें आहेत.

(१) **सवित्याचें महत्त्वः**—सविता ज्याप्रमाणें शिवरूप त्याप्रमाणें विष्णुरूप पण होता. वामन म्हणजेच सविता. सवित्याचें वामनरूप अगदीं लहान होय. 'तीन प्रकारांनीं पाऊल टाकलें' असें जें सूक्तांत वर्णन आहे त्याचा अर्थ असा–सूर्य उगवल्यानंतर क्षितिजावर येतो, दुपारीं आकाशाच्या मध्यभागीं व संध्याकाळीं फिरून क्षितिजावर येतो.

(२) मत्स्योपाख्यानांत मनूचें नांव आहे. मनु हा मानवांचा बाप म्हणून मत्स्यावतार पहिला झाला. ह्या आख्यानांत असुरांचा संबंध नाहीं; पण वैष्णवांस त्याशिवाय बरें वाटेना. म्हणून शंखासुराचा संबंध जोडावा लागला.

(३) कूर्मावतार हा वराह व नरहरि ह्या दोन अवतारांनंतर झाला असला पाहिजे.

(४) परशुराम खिस्तापूर्वी १२ व्या किंवा १३ व्या शतकांत झाला असला पाहिजे. कारण परशुरामशक मलबारांत चालतो.

(५) कृष्णावतार रामावताराच्या अगोदरचा आहे. गोप लोक स्थायिक नव्हते. रामाच्या वेळीं लोक स्थायिक झाले होते.

यदुक्षेत्र कोणतें व त्यांत ब्राह्मण आले केव्हां ?—ह्याही लेख-मालेंत असंबद्ध व्युत्पत्तींनी भरलेले दोन तीन लेख आहेत. शेवटल्या लेखावर तर नांव देखील नाहीं. त्यामुळें ते वरील सदरांतीलच आहेत कीं नाही हेंही सांगणें कठिण आहे.

ह्या सर्व लेखांचा थोडक्यांत सारांश असा—यदुक्षेत्र हें नांव 'यदु' वरून पडलें. यदु दोन होते. पहिला दैत्याचा मुलगा यदु, आणि दुसरा ययातीचा मुलगा यदु. यदुक्षेत्र हें वृंदावन मथुरा म्हणजे यमुनेच्या आसपासचें आणि नर्मदेच्या उत्तरेकडचें नसून दक्षिणेकडचें होतें. त्यांत गुजरात, गोदावरीच्या आसपासचा भाग, कोंकण (गोकर्ण), गोंवें, (गोपकपतन) इत्यादि 'गो' शब्दाशीं संबंध दाखवला जाणारे प्रांत येत. गोवर्धन, गोमान हे अतिप्राचीन काळचे पर्वत दक्षिणेंतलेच आहेत. 'कृष्णा' नदी दक्षिणेसच आहे.

आभीर हा शब्द गवळीवाचक आहे. आभीर राजे दक्षिणेंतच राज्य करीत असत.

गोप हे मूळचे दाक्षिणात्य असून कृष्ण हाहि दाक्षिणात्य असला पाहिजे. ज्या नदींत कृष्णानें कालियाचें दमन केलें ती सूर्यदुहिता होती. यमुना सूर्यदुहिता असल्यामुळें मथुरेच्या आसपासच कृष्णाची जन्मभूमि ठरली पाहिजे असें नाहीं. तापी किंवा तपती ही पण सूर्यदुहिताच होती. नर्मदा चंद्राची मुलगी तर तिला समांतर असणारी तापीच खरी सूर्यदुहिता होय. काळ, मृत्यु व यम हे तीन पर्याय होत. सूर्य हा काळकर्ता व यमुना पडली प्रत्यक्ष काळी; त्यामुळें काल व काली हीं दोघें बहीण-भावंडें ठरवून यमुनेस सूर्यदुहिता करण्यांत आलें. मथुरा हीच सध्यांची मदुरा. हीच यदूंची आद्यभूमि. अर्थात् यादव हे मूळचे द्रविड होते. यदूंचा विस्तार विदर्भांत आणि बुंदेलखंडापर्यंत झाला होता.

यदुक्षेत्रांत द्राविडी लोकांची व गोपांची मूळची वस्ती असून त्यांत ब्राह्मण फार उशीरां आले. शालिवाहन शक ११९१ त हेमाद्रीच्या वेळेपासून त्यांना महाराष्ट्रांत प्राधान्य मिळूं लागलें.

पंचजनविचार—ही लेखमालाहि फार विस्कळित असून व्युत्पत्तीवरच सारा भार दिलेला आढळतो. ह्या लेखांतील पंचजनांचें वर्णन व संस्कृत भाषेच्या व्युत्पत्तीमध्यें आलेलें पंचजनांचें वर्णन ह्यांत फार तफावत आहे. व्याख्यानें बरींच मागून लिहिल्यामुळें हा फरक पडला असावा. ह्या विस्तृत लेखमालेचा मतितार्थ थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें आहे—

अगदीं पूर्वी एकच जन (लोक) होता, व तो एकाच पुरुषापासून व स्त्रीपासून निघाला हा केवळ भ्रम आहे. वेदांत पंचजन हा शब्द मनुष्यमात्राचा वाचक म्हणून वापरला आहे. परंतु हा शब्द मनुष्यवाचक होण्याचें मुख्य कारण असें कीं मूळ एकंदर मानववंश पांच मुख्य जातींत सामावला होता. ह्या मोठ्या जाति लहान लहान पोटजातींच्या बनलेल्या होत्या. त्या जाती मनुष्य, गंधर्व, असुर, राक्षस व सर्प ह्या होत. मनुष्य हा शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक असल्यामुळे तो मनुष्यमात्राचा वाचक होऊं शकत नाहीं. तेव्हां अर्थातच जन शब्दाची प्रवृत्ति होऊन, ते जन पांच होते म्हणून पंचजन असा मनुष्यमात्राचा वाचक शब्द वापरण्यांत येऊं लागला. मनुष्य, मानव, मनुज आणि मानुष हे चारहि शब्द पुढें शेंकडों वर्षांनीं मनुष्यमात्राचे वाचक झाले. आणि पंचजन हा शब्द लुप्त झाला. देव व मनुष्य ह्यांचा गोदावरीवर वास होता. गंधर्व व असुर ह्यांचा सिंधुनदीवर होता. राक्षसांची मूळची भूमि सिंहलद्वीप व यक्षाचें आद्य-स्थान ब्रह्मपुत्रा नदी. त्याचप्रमाणे सर्पांची वसति काश्यप सरोवरावर (कॅस्पि-अन समुद्र) होती.

अमरावती वगैरे देवांचीं नगरें; अयोध्या वगैरे मनुसंततीचीं होतीं. यक्ष व राक्षस हे दोघेहि पुलस्त्याची संतति समजले जात असून त्यांचीं नगरें लंका, अलका वगैरे होतीं. नाग म्हणून डोंगरी लोक होते; तो यक्षांचाच पोटभेद असावा. देव व देवांचे पोटभेद पहिल्यानें थोडे उत्तरेस व पुढें लवकरच पश्चिमेस वळले. यक्ष पहिल्यानें थोडे उत्तरेस व पुढें लवकरच पूर्वेकडेस वळले. सर्पांनी राक्षसांच्या पूर्वेस व पश्चिमेस असा जो थंड ओसाड प्रदेश (मध्य आशियाचा) पडला होता, तो व्यापला. राक्षस जलमार्गानें पश्चिमेस गेले. याप्रमाणें मूळच्या पांच लोकांनी सर्व भूभाग व्यापून टाकला.

आ ठ व णी

राजारामशास्त्री भागवत ह्यांचा सर्व कारभार व्यवहारापासून जरा अलिप्त असे. त्यांची वृत्ति अंतर्मुख व मन नेहमीं विचारांत गढलेलें असे. राहणी फार साधी, गबाळीच म्हणाना; स्वभाव अबोल. चर्या उग्र. त्यामुळें त्यांचा मित्र-परिवार मोजका असे. लहानांना त्यांची भीति वाटायची. त्यामुळें त्यांच्यापाशीं बसून खेळीमेळीनें बोलायला, बरोबरीनें वागायला फारच थोडीं माणसें धजत. शास्त्रीबोवांचे समवयस्क स्नेही आज ह्या जगांत नाहींत. शास्त्रीबोवांच्या मृत्यू-लाही आतां जवळ जवळ चाळीस वर्षें लोटलीं आहेत. त्यामुळें काळाच्या उदरांत गडप न झालेल्या अशा फारच थोड्या आठवणी शिल्लक आहेत. पण आहेत त्या मात्र अगदी वेंचक व मजेदार आहेत. त्यावरून त्यांच्या स्वभावाच्या व जीवनाच्या विविध छटा स्पष्ट उठून दिसतात. शास्त्रीबोवांचीं सगळीं पुस्तकें, सगळीं व्याख्यानें, सगळे लेख वाचून जो परिणाम होतो, त्याच्या किती तरी पटीनें ह्या चारच गोष्टी पण मनाला वेधून घेतात. त्यांचा विक्षिप्तपणा, त्यांचा गंभीरपणा, एकाग्रता, कळकळ सगळें, कांहीं जसें समोरच घडतें आहे, असें डोळ्यासमोर उभें रहातें.

शास्त्रीबोवा रॉबर्ट मनी स्कूलमध्यें काम करीत असतांना, शाळेचे प्रिन्सि-पॉल त्यांच्याविषयीं बोलतांना अभिमानानें व किंचित् थट्टेनें म्हणायचे कीं " शास्त्रीबोवा म्हणजे एक पैलू न पडलेला हिरा आहे. " शास्त्रीबोवांच्या ह्या गोष्टी ऐकणाराच्या तोंडूनही न कळत हेच उद्गार बाहेर पडतात.

शास्त्रीबोवांसंबंधीं ज्या कांहीं गोष्टी माझ्या वाचण्यांत व ऐकण्यांत आल्या, त्या मी शक्य तितक्या साध्या शब्दांत आणि पदरची पुस्ती न जोडतां दिल्या आहेत. प्रस्तावना जोडल्यानें त्यांचें स्वारस्य कदाचित् नाहीसें होईल असें मनांत आलें. त्यामुळें त्या खुलवून लिहिण्याचा मोह आवरून थोडक्यांत दिल्या आहेत.

कांहीं व्यक्तिविशेषः—शास्त्रीबोवांचें बोलणं, चालणं, पोषाख सर्वच कांहीं विशेष होतें. त्यांच्या बारीक सारीक खोडींबद्दल लिहावयाचें म्हटल्यास एक रामायण होईल. इतक्या त्या विलक्षण आहेत. त्यांचा पोषाख म्हणजे शुद्ध स्वदेशी असायचा. ठाणा मिल खेरीज दुसरें कापड त्यांनीं वापरलें नाहीं. धोतर जाडेंभरडें, गुडघ्याखालीं जेमतेम आलेलें आणि पुढें सोगे सोडलेलें असायचें. वर बाराबंदी, पण तिचे बंद कधीं लावलेले नसायचे. बडोद्याच्या महाराजांना भेटावयास शास्त्रीबोवा गेले तेव्हां मात्र आयुष्यांत पहिल्यांदा त्यांनीं बंद बांधले. त्या राजघराण्याचा हा मान आहे असें ते बंद बांधतांना म्हणाले. डोकीला ते मोठा काळा ठिपक्यांचा रूमाल टोंक लोंबतें ठेऊन बांधीत. कधीं कधीं तुर्की टोपी पण ते घालीत. पायांत काळे टोंकदार चढाव घालीत.

त्यांचे कपडे पुष्कळ वेळां बाहेर जातांना मळके असत. घरांत मात्र त्यांचें धोतर व गंजिफ्राक स्वच्छ असे. ते म्हणत कीं, बाहेर धूळ असते, एर्वी तेवीं कपडे मळतातच. घरांत मात्र सर्व निर्मळ असलें पाहिजे. दुसरी त्यांची एक संवय म्हणजे ते थंडींत गार पाण्यानें व उन्हाळ्यांत कढत पाण्यानें स्नान करीत. " उन्हाळ्यांत अंगावर मळ फार असतो, तो ऊन पाण्याशिवाय निघत नाहीं. थंडींत गार पाणी चांगलें " असें ते म्हणत. संध्या ते स्नान करतांनाच उरकीत.

डोळे अधू असून देखील त्यांनीं जन्मांत कधीं आरशी वापरली नाहीं.

शास्त्रीबोवांचा आहार अगदीं नेमस्त असे. जिव्हेवर संयम ठेवण्याची त्यांची युक्ति मात्र अजब होती. शास्त्रीबोवांना मेथीचें थालिपीठ फार आवडे. अशा तऱ्हेची खाण्यावरची आसक्ति बरी नव्हे असें त्यांच्या एकदां मनांत आलें. मग जिभेला आळा कसा बसवावा ? तो पदार्थ अजिबात वर्ज्य करून ? पण तसें करून त्या पदार्थाची आवड कायमच राहील त्याची वाट काय ? शास्त्रीबोवांनी उलट सुलट विचार करून ठरविलें कीं एकदां त्या पदार्थाची शिसारी बसली कीं मग तो खायचें मनांत सुद्धां येणार नाहीं. त्या दिवसापासून त्यांनीं तिन्ही त्रिकाळ थालिपीठ खायचें ठरवलें, आणि केली सुरुवात. महिनेच्या महिने हा कार्यक्रम चालला होता. शेवटीं अतोनात वीट आल्यावर त्यांनीं तें खायचें सोडून दिलें. बऱ्याच पदार्थाच्या बाबतींत त्यांनीं असें केलें.

शास्त्रीबोवा शाकाहारी होते. पण ब्राम्हणानें मांस खाल्यास शास्त्रास बाधा येते हें त्यांस मान्य नव्हतें. म्हणून ते मुद्दाम जाहीर रीतीनें कधीं तरी मांसाहार घेत. एकदां ते डॉ. कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर ह्यांच्या बरोबर बोटींतून रत्नागिरीस चालले होते. त्याच बोटींत कांहीं सनातनी मंडळी होती. जेवणाची वेळ झाल्याबरोबर बोटीवरचा बबर्जी कीर्तिकरांच्या कानीं पुटपुटला, ' तुम्ही भात व करी करायला सांगितली होतीत, ती आतां इथें कशी आणूं ?' शास्त्रीबोवांनीं तें ऐकलें. ते मोठ्यानें म्हणाले, " अरे आण तें इथेंच, त्यांत कांहीं दोष नाहीं. मी चोरून थोडाच खातोंय ? " ह्या बाबतींत ते असेंही म्हणत कीं " मांसाहार शास्त्रनिषिद्ध नाहीं, उलट शास्त्रविहित आहे. आपद्धर्म म्हणून तर तो त्याज्य नाहींच नाहीं, हें सिद्ध करण्यासाठीं मी वेळ पडली तर कुत्र्याची तंगडीसुद्धां खाऊन दाखवीन. "

शिक्षणाबद्दल आस्थाः--शास्त्रीबोवांनीं विद्यार्थ्यांकरतां 'छोटीं पुस्तकें' कां लिहिलीं ह्याचा वृत्तांत थोडा गमतीचा आहे. एकदां शास्त्रीबोवा वर्गांत शिकवीत होते. जीव तोडून शिकवीत होते. सर्व विद्यार्थी गंभीरपणें ऐकत होते. एक विद्यार्थी मात्र दुसऱ्याच कामांत दंग होता. शास्त्रीबोवांच्या सांगण्याकडे त्याचें लक्ष नव्हतें. शास्त्रीबोवांनीं प्रश्न विचारल्याबरोबर तो गांगरला. शास्त्रीबोवांनीं त्याला हटकलें. उभें रहाण्यास सांगितलें. तो गोंधळून उभा राहिला. त्याबरोबर एक छोटें चोपडें जमिनीवर गळून पडलें. " हें तूं वाचतोस ? " वेताळपंचविशीचें पुस्तक पाहून त्यांनीं विद्यार्थ्यास विचारलें. तो कांहींच बोलला नाहीं. शास्त्रीबोवांनी मुकाट्यानें पुस्तक टेबलावर ठेवलें व शिकविण्यास आरंभ केला. शाळा सुटल्यावर नंतर त्यांनीं पुस्तक विद्यार्थ्यास परत दिलें. पण त्यामुळें शास्त्रीबोवांच्या विचारांना गति मिळाली. कां बरें हे विद्यार्थी असलीं पुस्तकें वाचतात ? त्यांनीं चांगलें कां वाचूं नये ? पण त्यांनीं चांगलें वाचायचें म्हटलें तर चांगलीं बोधप्रद आणि स्वस्त अशीं पुस्तकें तरी मराठींत कुठें आहेत ? विद्यार्थी अशीं पुस्तकें वाचतात तो त्यांचा दोष नव्हे. आमचा आहे. विद्यापीठाचा आहे. सोपीं आणि चटकदार अशीं थोर पुरुषांचीं आणि स्त्रियांचीं चरित्रें लिहिलीं तर विद्यार्थ्यांना वाचनाची गोडी लागणार नाहीं का ? त्यांच्या वागणुकींत त्यामुळें पालट होणार नाहीं का ? हे विचार

मनांत आल्याबरोबर शास्त्रीबोवांनी संतांचीं आणि मराठेशाहींतील वीरांचीं चरित्रें लिहिलीं. वामन, मोरोपंत इत्यादींच्या काव्यांचे वेंचे तयार केले. ते स्वतःच्या छापखान्यांत छापले आणि दिले फुकट मुलांच्या हातांत.

शास्त्रीबोवा आपल्या शिष्यांशीं किती आपुलकीनें वागत आणि त्यांच्या शिष्यांना त्यांच्याबद्दल काय वाटत असे, हें शास्त्रीबोवांचे एक विद्यार्थी श्री. डी. जी गुप्ते ह्यांनीं ज्या सुंदर आठवणी लिहून पाठविल्या आहेत त्या वाचून लक्ष्यांत येईल. या आठवणी खालीं जशाच्या तशा दिल्या आहेतः—

" शास्त्रीबोवांच्या चरित्रांतील मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचें शिष्यवर्गावरील उत्कट प्रेम. उदाहरणार्थ, मी आपला स्वतःचाच अनुभव देतों. मी १८८४ सालीं मुंबईंतील राबर्ट मनी इन्स्टिटयुटमध्यें प्रवेश केला. त्यावेळीं गुरुवर्य त्या शाळेंत व सेंट झेविअर कॉलेजांत संस्कृतचे अध्यापक होते. लवकरच त्यांस माझी अत्यंत गरिबी दिसून आली व केवळ मला आपल्या पुत्रतुल्य लहान बंधू-बरोबर इंग्रजी वाचण्याचें काम दिलें. ते वर्गांत नेहमीं बाहेरचे संस्कृत श्लोक आणून, जे विद्यार्थी, त्या श्लोकांचा अर्थ बरा लावीत त्यांस उत्तेजन मिळावें म्हणून महिनाअखेर विशेष प्रावीण्य दाखविणारास संस्कृत पुस्तक इनाम देत. त्यारीतीनें त्यांचेकडून मला पुष्कळ सुंदर पुस्तकें मिळालीं होतीं व मी तीं पुष्कळ वर्षें फार जपून ठेविलीं होतीं. त्यांच्या एका शिष्याला (रा. नरहर बाळकृष्ण जोशी) माझ्या अगोदर जगन्नाथ शंकरशेठची संस्कृत स्कालरशिप मिळाली होती, तशी मला पण मिळावी एवढाच त्यांचा हेतू होता. आपली व शाळेची कीर्ति वाढावी अशी इच्छा त्यांना मुळींच नव्हती. कारण मी एल्फीस्टन हायस्कुलांत जाऊन तेथील संस्कृत शिक्षक रा. नारायण बाळकृष्ण गोडबोले यांचेजवळ एक वर्ष शिकावें असें त्यांनीं मला सुचविलें होतें. कित्येक गोष्टी अनुकूल योगावर अवलंबून असतात व मी गोडबोले ह्यांचेजवळ कांहीं दिवस शिकलों तर मला स्कालरशिप मिळण्याचा जास्त संभव आहे असें त्यांस वाटलें असावें. पण लवकरच त्यांनी स्वतः निराळी शाळा काढली व त्याच शाळेंतून मी व माझे बहुतेक सहाध्यायी मॅट्रीक्युलेशनची परिक्षा पास झालों. मला संस्कृत स्कालरशिप मिळाली नाहीं. परंतु उत्तीर्ण झालेल्या एकंदर विद्यार्थ्यांत

माझा नंबर चवथा आल्यामुळें मला एलफिन्स्टन कॉलेजांत एक स्कॉलरशिप मिळाली व माझा कॉलेजांत प्रवेश झाला. ह्यावेळीं माझी अडचण जाणून परीक्षेची प्रवेश फी रु. १० त्यांनींच दिली होती.

पुढें कॉलेजांतील पहिल्या वर्षाचे परीक्षेच्या ऐनवेळीं माझी प्रकृती बिघडल्यामुळें व कित्येक अडचणींमुळें मला परीक्षेंत अपयश आलें व सहा महिन्यानंतर कॉलेजांतील परीक्षा होईपर्यंत एक टर्मची फी साठ रुपये भरण्याचा प्रसंग ओढवला. त्यावेळींही गोपाळ नारायण कंपनीकडून श्रीमद्भागवत छापिलें जात होतें, त्यांतील एका स्कंधाचें प्रुफ तपासण्याचें काम मला देऊन त्यांनी माझी अडचण दूर केली. माझा त्यापुढील अभ्यास त्याच्या कृपेनें निर्विघ्नपणें पार पडला. १८८९ सालीं कॉलेजचें शिक्षण पुरें झाल्यावर त्यांनीं आपल्या शाळेंतच शिक्षकाचें काम मला दिलें व एल् एल्. बी चा अभ्यास करण्याचें सुचविलें. त्याप्रमाणें कांहीं काळ मी केलें, परंतु कायद्याच्या अभ्यासाकडे माझें मन फारसें लागेना. शाळेंतील जबाबदारीचें काम व अभ्यास हीं दोन्ही सांभाळून प्रपंच चालविणें उत्तरोत्तर अधिकाधिक अवघड वाटूं लागलें. हें पाहून गुरुवर्यांनीं माझी दुसरीकडे सोय करण्याचें ठरविलें. त्यावेळीं ते कै. न्यायमूर्ती रानडे यांचेबरोबर एकनाथमहाराजांचें भागवत वाचीत होते. त्यासाठीं दर रविवारीं त्यांच्या बंगल्यावर जात असत. त्यासुमारास आमदाबादेंतील एका हायस्कुलांत हेडमास्तरचे जागेसाठीं एक अनुभवी व कार्यदक्ष शिक्षक पाहिजे होता, त्याबद्दल न्यायमूर्तीस तेथून पत्र आलें होतें. न्यायमूर्तींनीं सहाजीकच गुरुवर्यांजवळ चवकशी केली. त्यांनीं माझें नांव सुचविलें. न्यायमूर्तींनी गुरुवर्यांच्या शब्दास मान देवून माझी शिफारस केली व त्या जागेवर माझी नेमणूक झाली. तेव्हांपासून आज ५० वर्षे माझें वास्तव्य गुजराथेंतच आहे. मी इकडे आलों त्यावेळीं मला गुजराथी मुळींच येत नव्हतें व कोणाचीही ओळख नव्हती. परंतु गुरुवर्यांनीं आपले स्नेही कै. गोपाळराव दाभोळकर वकील यांस आगाऊ पत्र लिहून त्यांचेकडे उतरण्याची सोय केली. रा. दाभोळकर वकील अत्यंत प्रेमळ व परोपकारी स्वभावाचे असल्यामुळें, त्यांच्या उपदेशानें व मदतीनें माझा तेथें चांगलाच जम बसला. माझ्याप्रमाणें दुसऱ्याही पुष्कळ शिष्यांस गुरुवर्य अमुल्य मदत करीत असत. होतकरू शिष्यास चांगले ग्रंथ वाचून आपल ज्ञान वाढ-

विण्यास ते प्रोत्साहन देत व ते त्या कामांत त्यास आनंदानें मदत करीत. मी व माझे कांहीं सहाध्यायी आपल्या शंका घेऊन पुष्कळ वेळां त्यांचे घरीं जात होतों. गुरुवर्य आपलें सगळें काम बाजूला ठेवून आमचें समाधान करीत.

आपल्या शिष्याला संस्कृतची शिष्यवृत्ती मिळावी ही त्यांची इच्छा दुर्दैवानें सफल झाली नाहीं. परंतु पुढें लवकरच त्यांचे दुसरे एक शिष्य रा. रावेरकर यांनीं ती इच्छा पूर्ण केली. जन्मभर अध्यापनाचें काम करीत असल्यामुळें त्यांचा शिष्यपरिवार अर्थातच फार मोठा होता. त्यांत महर्षि अण्णासाहेब कर्वे, डॉ. परांजपे, नेक नामदार जयकर ह्यांच्यासारख्या नामांकित व्यक्तीही होत्या. नामदार जयकर ह्यांनीं गुरुवर्यांच्या अवसानानंतर त्यांच्या नांवानें झेवियर कॉलेजांत एक शिष्यवृत्ती निर्माण करण्याच्या कामीं पुढाकार घेऊन आपली कृतज्ञताबुद्धी प्रगट केली होती.

गुरुवर्यांचें वैशिष्ट्य, म्हणजे त्यांची लोकोत्तर स्मरणशक्ती आणि त्यांचा अखंड विद्याभ्यासंग. मी त्यांच्या शिष्यवृंदांत दाखल झालों त्यावेळीं ते ‘ विविधज्ञानविस्तार ’ ह्या मासिकांत ‘ विचारमाधुकरी ’ ह्या नांवाची लेखमाला लिहीत होते, ती लेखमाला ते आम्हांपैकीं कांहींजणास वाचावयास देत. त्यांतील विषय फार गहन असल्यामुळें आम्हां विद्यार्थ्यांस त्यांत फारसें समजत नसे. परंतु तेव्हांपासून त्यांच्या विशाल ज्ञानाविषयीं आमच्या मनांत अत्यंत आदर उत्पन्न झाला. त्यावेळीं त्यांनी मराठी काव्यांचा फारसा अभ्यास केला नसावा असें मला वाटतें. पण लवकरच त्यांनी ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ वगैरे संतकवींचे ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचले व ह्या ग्रंथांतील पुष्कळ अत्युत्कृष्ट उतारे, त्यांच्या संभाषणांत येऊं लागले. मोरोपंत, मुक्तेश्वर वगैरे कवींचीं काव्येंही, त्यांनी ह्याच वेळीं वाचलीं असावीं. रा. वामनराव ओक हे ह्यावेळीं मोरोपंताचें भारत विस्तृत टीपांसह प्रसिद्ध करण्याचें काम करीत होते. त्यांतील पुष्कळ आर्यांच्या संबंधानें त्यांचा गुरुवर्यांबरोबर पत्रव्यवहार चालत असे. गुरूवर्यांचा स्वभाव इतका निरभिमानी होता कीं अशा कांहीं आर्यां-विषयीं आमच्यासारख्या अगदीं क्षुल्लक मनुष्यांबरोबर पण ते चर्चा करीत. त्याच्याकरितां त्यांनी ‘ मोरोपंती आखाडा ’ या नांवाचें एक चर्चामंडळही स्थापिलें होतें. मी त्यांच्या शाळेंत शिक्षक असतांनाच त्यांनी पर्शियन भाषा

शिकण्यास आरंभ केला. त्या भाषेंत अल्पकाळांत झालेली त्यांची प्रगती पाहून मला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. कांहीं वर्षांनीं मी गुजराथेंतून मुंबईस गेलों असतां, त्यांच्या दर्शनास गेलों, त्यावेळीं ते ग्रीक भाषा शिकत होते. त्यांच्या हातांत होमरचें इलिअड हें काव्य होतें. भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें ग्रीक भाषेचें ज्ञान आपल्या लोकांस आवश्यक आहे असें ते म्हणाले व कांहीं ग्रीक शब्दांच्या रूपांचें संस्कृत शब्दांशीं असलेलें साम्य माझ्या नजरेस त्यांनीं आणून दिलें.

त्यांचें दुसरें आणखी वैशिष्टय, म्हणजे त्यांच्या ठायीं असणारा मराठी भाषा, महाराष्ट्रदेश, मराठ्यांचा इतिहास व मराठी कवी ह्यांजविषयींचा उत्कट अभिमान. त्यांनीं काढिलेल्या शाळेस दिलेलें ‘ मराठा हायस्कूल ’ हें नांव त्या अभिमानाचेंच निदर्शक होतें. मराठी भाषेचा प्रवेश विश्वविद्यालयाच्या सर्व परीक्षांत व्हावा ह्याबद्दल ते पुष्कळ खटपट करीत. न्यायमूर्ती रानड्यांच्या ह्यासंबधानें केलेल्या प्रयत्नास त्यांनी मनापासून शक्य तितकें सहाय्य केलें. संत कवींचीं चरित्रें लिहून त्यायोगें भूतदया, सहिष्णुता, औदार्यबुद्धी, सत्यप्रियता लोकांत जागृत करून कमीपणा व संकुचित दृष्टि दूर करण्याचा त्यानीं पुष्कळ प्रयत्न केला. संतांच्या पुण्यतिथीचे दिवशीं विद्वान, धर्मशील सद्गृहस्थांकडून त्या त्या संताच्या जीवनकार्यासंबधीं सुंदर प्रवचनें करविलीं. संतचरित्रकार महिपतीबाबा ताहाराबादकर ह्यांच्या वंशांतील एक विद्यार्थी त्यांच्या शाळेंत शिकत होता. महिपतीसंबधानें त्यांच्या मनांत वसत असलेल्या आदरामुळें त्यांनीं त्या विद्यार्थ्यास पुष्कळ मदत केली. केवळ त्यांच्याच प्रोत्साहनामुळें व मदतीनें तो स्कूल फायनलची परीक्षा पास झाला व पुढें त्यास चांगली सरकारी नोकरी मिळाली.

जातिभेदामुळें आपलें अतिशय नुकसान झालें आहे असें त्यांस वाटे. व जातिद्वेष जाऊन सर्वांची खरी एकी व्हावी ह्याबद्दल ते अहर्निश प्रयत्न करीत. माझ्या मुलीचे लग्नाचे वेळीं ते मुद्दाम बडोद्यास आले होते, त्यावेळीं ते त्यांचें मित्र, तेथील कॉलेजांतील संस्कृतचे प्रोफेसर रा. आर्ते यांचे घरीं उतरले होते. आर्तेसाहेब कासार जातीचे आहेत. तरीपण गुरुवर्यांचें जेवणखाण त्यांचे घरींच झालें. मी राजपिपळा येथें असतांना दोन वेळ ते माझेकडे आले होते. त्यावेळीं

त्यांचें जेवण आमच्याबरोबरच उघडपणें झालें. माझ्या जुन्या विचारांच्या ब्राह्मण स्नेह्यांस हें त्यांचें वर्तन फार चमत्कारिक वाटलें. त्यांपैकीं कांहींनीं त्यांस म्हटलें कीं आपण वेदशास्त्रसंपन्न विद्वान, सुचिर्भूत ब्राह्मण असून, असलें धर्मबाह्य वर्तन करतां त्यास काय म्हणावें ? त्यांनी शांतपणें उत्तर दिलें कीं "ब्राह्मणांनी परभाकडचें अन्न ग्रहण करूं नये असें मला अद्याप शास्त्रांत कोठें आढळलें नाहीं. तसें ज्या दिवशीं आढळेल त्या दिवशीं तसें करणें मी वर्ज्य करीन." अशा सडेतोड उत्तरानें त्यांनीं त्यांस निरुत्तर केलें. मराठ्यांचें राज्य बुडण्यास जीं अनेक कारणें झालीं त्यांत आपसांतील जातिमत्सर हें एक मुख्य कारण होतें असें ते नेहमीं म्हणत व तो गेल्याशिवाय आपली ऊर्जितावस्था पुन्हां येणार नाहीं, असें त्यांचें ठाम मत होतें. वेदोक्त कर्मासंबंधीं, बडोदें, कोल्हापूर वगैरे ठिकाणीं जो कडाक्याचा वाद चालला होता त्यांत ब्राह्मणांचा पक्ष दुराग्रहाचा आहे अशी त्यांची समजूत होती, म्हणून त्यांनी मराठ्यांच्या मुलांच्या मुंजी वेदांतील मंत्रांनीं करण्याच्या कामांत पुढाकार घेतला व कोल्हापूर वगैरे ठिकाणीं तशा मुंजी स्वतः लाविल्या. 'सत्याअसत्याशीं मन केलें ग्वाही, मानियलें नाहीं बहुमता' हें तुकाराम महाराजांचें वचन त्यांस फार आवडत असे व त्या वचनाप्रमाणें आचरण करण्याचा त्यांचा निर्धार होता. अस्पृश्यांविषयीं त्यांच्या मनांत फार सहानुभूति होती. एकनाथासारख्या संतांचे पुण्यतिथीस ते अस्पृश्यास फराळास बोलावीत. त्यांची एकुलती एक कन्या सुभद्राबाई हिनें आपलें व्रत पुढें चालवावें अशी त्यांची इच्छा होती व तीस, ह्या कार्यासाठीं तयार करण्याचा उपक्रमही त्यांनीं केला होता. परंतु निर्घृण काळानें तिच्यावर बालपणींच झडप घातली. त्यांचे सर्व मनोरथ जागचेजागींच राहिले.

श्रुतिस्मृत्यादि धर्मग्रंथांविषयीं त्यांच्या मनांत आदर होता. पण त्यांच्या आज्ञांचें पालन करतांना सारासार विचारास अजिबात फांटा देणें इष्ट नाहीं असें त्यांचें मत होतें असें मला वाटतें. तसेंच आपले मताचे पुष्टयर्थ त्यांचा भलताच अर्थ करणें त्यांस मुळींच आवडत नसे. म्हणून दयानंद सरस्वती ह्यांनीं केलेल्या वेदांतील कांही ऋचांच्या अर्थाची ते केव्हां केव्हां थट्टा करीत. आमच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यानें एखाद्या कवितेचा भलताच अर्थ केल्यास ते हंसून "हा दयानंदी अर्थ झाला" असेंसुद्धां म्हणत.

स्त्रियांविषयीं त्यांचे मनांत असणारा आदर हेंही त्यांचें एक वैशिष्टय होतें. स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा पूर्ण अधिकार आहे असें ते प्रतिपादीत. पारशाप्रमाणें हिंदू मुलींची मुंज करण्यास मुळींच प्रतिबंध नाहीं असें त्यांचें मत होतें व तसें करण्याची कोणाची तयारी असल्यास उपाध्यायाचें काम आपण मोठ्या आनंदानें करूं असें मजजवळ म्हटल्याचें मला आठवतें. कालिदास व भवभूति या दोघांत श्रेष्ठ कोण हा प्रश्न आमचे वर्गांत एकदां निघाला, त्यावेळीं भवभूति निःसंशय श्रेष्ठ असें त्यांनीं आपलें मत दिलें. ते म्हणाले "भवभूतीची स्त्रीविषयींची भावना फारच उदात्त दिसते" उदाहरणार्थ मालतीचें भाषण घ्या.

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखंडकलः शशी।
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति।
ममतु हि सदाश्लाघ्यस्तोते जनन्यमलान्वया॥
कुलममलिनं न त्वं वायं जनो नच जीवितम्।

"कोठें वरील भाषणांत दाखविलेला बाणेदारपणा व कोठें पित्याचे गैरहजेरींत चोरून प्रणयपत्रिका लिहिण्याचें शकुंतलेचें अश्लाघ्य वर्तन!" कालिदासाची दृष्टि स्त्रीजातीच्या गुणांपेक्षां बाह्यसौंदर्यावरच अधीक होती असें ते एकदां म्हणाले. "अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः" असें म्हणणाऱ्या कालिदासास स्त्रीची खरी योग्यता कळलीच नव्हती असेंही ते एकदां म्हणाले होते, असें मला वाटतें.

स्वभाषा, स्वधर्म, स्वराज्य, वगैरेसंबंधानें आपले विचार भावी पिढीला कळावे व तिची सर्वांगीण उन्नति व्हावी ह्या उदात्त हेतूनें त्यांनी नवी शाळा काढिली. शिक्षणप्रसाराचे कार्यांत आपणांस पूर्ण स्वातंत्र्य असावें, दुसऱ्या कोणाची ढवळाढवळ नसावी म्हणून त्यांनीं सरकारी ग्रँट अथवा दुसरी कोणतीही कोणापासून मदत मिळविण्याची तजवीज केली नाहीं. पुढें कॉलेजचें उच्च शिक्षण देण्याची हळूहळू व्यवस्था करावी म्हणजे आपला हेतू अधिक चांगल्या रितीनें सफल होईल असें त्यांना वाटूं लागलें व न्यायमूर्ति रानडे यांचे सहाय्यानें युनिव्हर्सिटीकडून कॉलेजांतील पहिल्या वर्षाचें शिक्षण देण्याची परवानगीही त्यांनी मिळविली होती. ह्या नवीन निघणाऱ्या क्लासास मी गणीत विषय शिकवावा अशी

त्यांची इच्छा होती. परंतु दुर्दैवानें थोड्याच दिवसांत प्लेगचा कहर सुरू झाला व गुरुवर्यांच्या ह्या योजनेला मूर्तस्वरूप त्यावेळीं आलें नाहीं. लवकरच न्यायमूर्ति निधन पावले व पुन्हां सर्व स्थिरस्थावर होतें तों गुरुवर्यांची इहलोकींची जीवनयात्राही संपली.

मुंबईतील मराठा हायस्कूलप्रमाणें इतर ठिकाणींही लोकमताला इष्ट वळण लावण्याकरितां शाळा स्थापाव्या अशी त्यांची मनीशा होती. व त्याप्रमाणें सोलापूर येथें एक शाळा काढिली होती. केसरी वर्तमानपत्रांत धनुर्धारी ह्या टोपण नांवानें लेख लिहून प्रख्यात झालेले टिकेकर ह्यांच्याकडे ह्या शाळेचें चालकत्व त्यांनी सोंपविलें होतें, असें मला वाटतें. परंतु दुर्दैवानें ही शाळा फार दिवस चालली नाहीं. मी त्यावेळीं गुजराथेंत दूर असल्यामुळें, कारणें काय झालीं तें मला समजलें नाहीं. कदाचित् ती प्लेगला बळी पडली असेल. अत्यंत साधी राहाणी हें त्यांचें दुसरें एक वैशिष्टय होतें. त्यांचा पोशाख फारच साधा होता. त्यांत छानछोकीचा गंधही नव्हता. शेवटपर्यंत त्यांनी आपल्या पोशाखांत कधींच बदल केला नाहीं. शक्य तोंपर्यंत स्वदेशी वस्तूच वापरण्याचा त्यांचा निर्धार होता व इतरानींही तसेंच करावें अशी त्यांची इच्छा होती. घरीं ते आपलें लिहिण्यावाचण्याचें काम दिवसा ओटीवर झोपाळ्यावर बसून करीत. हातांत कागद धरून तासचे तास त्यांस कसें लिहितां येतें याचें मला नेहमीं नवल वाटे.

आणखी एका वैशिष्टयाचा उल्लेख करावा असें वाटतें. हें वैशिष्टय म्हणजे सर्व देशांतील व सर्व धर्मांतील सत्पुरुषांविषयीं त्यांचे हृदयांत वसत असणारा आदर हें होय. मुसलमान संत व ख्रिस्ती संत ह्यांविषयीं ते नेहमीं आदर प्रदर्शित करीत. झेविअर कॉलेजांतील फादर लोकांचें निष्काम, निःस्वार्थ कर्तव्यतत्परतेचें ते कौतुक करीत व त्यांचें आपले लोकांनीं अनुकरण करावें असें ते नेहमीं म्हणत. ह्यासंबंधानें त्यांची दृष्टि फार उदार होती. देवाचे द्वारीं सर्व सारखे, तेथें आपपर भाव नाहीं असें त्यांनी मला सांगितलेलें चांगलें आठवतें.

ह्या सर्वगुणसमुच्चयामुळें त्यांच्या मुद्रेवरील किंचित् उग्रता व त्यांच्या बोलण्याचालण्यांत केव्हां केव्हां दिसून येणारा तऱ्हेवाइकपणा हीं दूर सारून

त्यांच्या विशाल हृदयापर्यंत जे जे जाऊन पोहोंचले, त्या त्या सर्वांस त्यांच्याविषयीं पराकाष्टेचा आदर व पुज्य बुद्धि वाटल्याशिवाय रहात नसे. अशा महात्म्याच्या निकट परिचयाचा लाभ मला कांहीं वर्षे मिळाला हें मोठें महद्भाग्य असें मी समजतों व त्या महात्म्याचे पुण्यस्मृतीस ही अल्प पुष्पमाला मी भक्तिभावानें अर्पण करितों."

शास्त्रीबोवांचा निःस्पृहपणाः—शास्त्रीबोवा ब्राम्हणेतरांचे कैवारी आणि मराठ्यांच्या इतिहासाचे भोक्ते आहेत. हें जाणून कोल्हापूर दरबारानें त्यांच्याकडून कोल्हापूरच्या राजघराण्याचा इतिहास लिहून घ्यावयाचें ठरविलें. त्याप्रमाणें शास्त्रीबोवांना पाचारण गेलें. शास्त्रीबोवा कोल्हापुरास गेले. त्यांना दप्तर दाखविण्यांत आलें. ज्यावेळीं पुस्तकाच्या धोरणाबद्दल विचारविनिमय करण्यांत आला तेव्हां सरकारांचें असें म्हणणें पडलें कीं दप्तरांतल्या निवडक व अनुकूल गोष्टी घेऊन त्यावरच शास्त्रीबोवांनी लिहावें. पण शास्त्रीबोवा कसले! हें अर्धवट लिहिणें मला होणार नाहीं. खरें असेल तेंच लिहीन, असें सांगून ते चालते झाले.

बडोद्याचे कै. सयाजीराव महाराज शास्त्रीबोवांचे चाहाते होते. शास्त्रीबोवांची विद्वत्ता आणि समाजहिताविषयींची कळकळ त्यांच्या कानीं गेली होती. शास्त्रीबोवांकडून कांहीं उपयुक्त काम करून घ्यावें ह्या उद्देशानें महाराजांनी त्यांना आमंत्रण पाठविलें. शास्त्रीबोवा राजवाड्यांत ठरलेल्या वेळीं गेले. आंतल्या दालनांत महाराज बसले होते. एक बंद सोडलेला आंगरखा, मोठा सुती फेटा आणि बरेंच वर नेसलेलें जाडेंभरडें धोतर, अशा वेषांत शास्त्रीबोवांनी बाहेरच्या दालनांत प्रवेश केला, तेव्हां तेथें असलेल्या नोकरानें त्यांस हटकलें. तो त्यांना आंत सोडीना. तेव्हां धिमेपणानें पण मोठ्यानें शास्त्रीबोवांनीं उत्तर केलें, "ठीक आहे. हा मी चाललों. महाराजांना कळवा कीं मी आलों होतों. माझें नांव राजाराम रामकृष्ण भागवत" असें म्हणून शास्त्रीबोवा परत फिरले. इतक्यांत शास्त्रीबोवांचे ते उद्गार कानीं पडून महाराज स्वतः बाहेर आले व नोकराला हटकून शास्त्रीबोवांना आदरानें आंत घेऊन गेले. पुढें 'कैसरकडून सुलतानाकडे,' ह्या पुस्तकाचें काम त्यांनीं शास्त्रीबोवांकडे सोंपविलें.

शास्त्रीबोवांची एकाग्रता:—शास्त्रीबोवा लेखनांत किंवा वाचनांत गढले असले म्हणजे त्यांना आजूबाजूला काय चाललें आहे, त्याचा पूर्ण विसर पडे. ते मुंबईत गांवदेवीला फ्रेंच पुलाजवळ रहात असत. शेजारीं हाजी कासमच्या वाडींत एक गिरण होती. तिला पहांटे आग लागली. घराच्या बाहेरच्या ओटी-वर झोपाळयावर बसून शास्त्रीबोवा लेखनांत गुंग झाले होते. ओटीच्या बाजूनेंच वाडींतून बाहेर येण्याजाण्याचा रस्ता होता. लोकांची ही गर्दी व धांवपळ सुरू होती. आग विझविण्याचे आटोकाट प्रयत्न चालले होते. पण शास्त्रीबोवांच्या हें गांवीही नव्हतें. लेखन संपल्यावर शास्त्रीबोवांनी बाजूला वळून पाहिलें, तेव्हां कुठें त्यांच्या लक्ष्यांत आग लागल्याचें आलें. ते संथपणें भावाकडे वळून म्हणतात, " कां रे रामभाऊ, आग लागली वाटतं ? "

ब्राह्मणेतरांचें ऋण:—'हिंदी पंच 'मध्यें जालंधरनाथ (कै. रा. ब. आनंदराव तालचेरकर) ह्या शास्त्रीबोवांच्या स्नेह्यानें एक दोन मजेदार आठवणी, त्यांच्या मृत्युलेखांत खालीलप्रमाणें दिल्या आहेत.

एकदां शास्त्रीबोवा जालंधरनाथांच्या घरीं गेले. नित्याप्रमाणें दोघांचा जातिभेदाबद्दल वाद सुरू झाला. दोघेही पुढारलेल्या विचारांचेच, पण शास्त्री-बोवा अधीऱ्या वृत्तीचे. तेव्हां वादांत जालंधरनाथ चेष्टेनें हंसून शास्त्रीबोवांना म्हणाले, ' अहो शास्त्रीबोवा जरा दमानें घ्या. हळू हळू बदल होतोच आहे. एकदम कां कुठें सुधारणा होते ? '

इतक्यांत जालंधरनाथांच्या कन्येनें चहा आणून शास्त्रीबोवांना दिला. चहाचा पेला एका हातांत, दुसऱ्या हातांत बशी चहानें अर्धी भरलेली. शास्त्रीबोवांची मान झटक्यानें हलली. " छट, छट ! भलतेंच कांहीं तरी. हळू हळू कां कुठें सुधारणा होते. त्याला क्रांति पाहिजे क्रांति " शास्त्रीबोवा हातवारे करून म्हणाले. बशींतला चहा लवंडला आणि शास्त्रीबोवा भानावर येऊन हंसूं लागले.

एकदां जालंधरनाथ शास्त्रीबोवांच्या घरीं आले. ओटीवरल्या झोंपाळ्यावर शास्त्रीबोवा विराजमान झाले होते. हातांत तुकारामाची गाथा होती. आणि भोंवती अशिक्षित कुणबी लोकांचा गराडा पडला होता. तारस्वरानें शास्त्री-बोवा त्यांना संतवचनांचें मर्म समजावून देत होते. जालंधरनाथ आले आणि

क्षणभर त्या मेळाव्याकडे पाहून त्यांनी चेष्टेनें शास्त्रीबोवांना म्हटलें, " काय शास्त्रीबोवा, आज काय सावकारी वसूल करण्याकरितां हीं कुळं गोळा केलींत कीं काय " " नाहीं रे बाबा. तसं कांहीं नाहीं. उलट ह्यांचेंच शेंकडो वर्षांचं ऋण मी थोडंस फेडतों आहे, इतकंच. "

व्यक्तिविषयक:—कांहीं तत्कालीन व्यक्तींसंबंधानें व त्यांच्या कार्यासंबंधानें शास्त्रीबोवांची वृत्ति कशी काय होती ह्याचें अनुमान पुढें दिलेल्या चुटक्यांवरून सहज कळून येईल.

१८९५ सालीं सामाजिक परिषद् कॉंग्रेसच्या मंडपांत नेहमींप्रमाणें भरवावी कीं नाहीं ह्या बाबतींत समाजधुरीणांत बराच वाद माजला. शास्त्रीबोवांचें मत विचारलें तेव्हां शास्त्रीबोवांनी उत्तर दिलें, माझीं वैयक्तिक मतें कांहींही असोत. ह्या बाबतींत जिकडे रानडे–भांडारकर तिकडे मी. "

१८९३ सालीं प्रार्थनासमाजाचे एक संस्थापक नारायण महादेव परमानंद वारले. त्या सुमारास 'सुबोधपत्रिकें'त कोणाचा तरी एक असा लेख प्रसिद्ध झाला कीं परमानंदाचें स्मारक म्हणून जनतेकडून निधी जमवून एक कॉलेज काढावें. त्यावेळीं शास्त्रीबोवांनी आपलें मत असें दिलें कीं " साहेबाच्या नांवानें काढा कीं आतां जमतील पैसे. परमानंद कितीही मोठे असले तरी त्यांच्या नांवानें आज कॉलेज निघणें शक्य नाहीं."

श्रीधरपंत भांडारकर ह्यांनीं 'Is Marathi Literature worth the name?' म्हणून 'सुबोधपत्रिकेंत' एक लेख लिहिला. त्याला आव्हान म्हणून शास्त्रीबोवांनीं 'आमची देशी भाषा विद्यापीठीं शोभण्यासारखी आहे कीं नाहीं' म्हणून एक व्याख्यान दिलें. एवढेंच नव्हे तर आदल्या दिवशीं शास्त्रीबोवांनी भांडारकरांना एक कार्ड लिहून कळविलें कीं, " तुम्हांला आज उत्तर देणार आहे. हजर रहा."

सत्यप्रेम:—शास्त्रीबोवांचा सत्याविषयींचा ध्यास देखील कांहीं विलक्षण होता. आपणच नव्हे तर ज्याचा ज्याचा म्हणून आपल्याशीं संबंध येईल, त्यानें त्यानें खरें बोललें पाहिजे असा त्यांचा अट्टाहास असे. धोबी सांगतो, त्या वेळीं कपडे हजर करीत नाहीं, तो खोटें बोलतो. तेव्हां आपल्यामुळें त्याला

खोटें बोलायचा प्रसंग येऊं नये म्हणून पांढरे कपडे टाकून शास्त्रीबोवांनीं रंगीत अंगरखा व फेटा बांधायचें ठरवलें. रंगारी देखील कबूल केल्या दिवशीं कपडे रंगवून देईना. तेव्हां हतबुद्ध होऊन शास्त्रीबोवा उद्गारले काय रंगारी देखील खोटें बोलतो ? '

स्मरणशक्तिः—शास्त्रीबोवांचीं पुस्तकें, कागदांचीं बंडलें वगैरे सर्व सामान एका भिंतीच्या मोठ्या कोनाड्यांत ठेवलेलें असे. वर्षानुवर्षे तें एकाच स्थितींत होतें. वर धूळ सांचली होती. त्या सामानाला हात लावण्याची कुणाची प्राज्ञा नव्हती. पण सामानाचे ते हाल न पहावल्यामुळें एक दिवस ते बाहेर गेलेले पाहून त्यांच्या पत्नीनें पुस्तकें वगैरे काढून धुरळा साफ काढून टाकला. नंतर तीं पुस्तकें पूर्वी होतीं तशींच अगदीं तंतोतंत लावून ठेवलीं. मग काम मनासारखें झालेलें पाहून ती आपल्या उद्योगाला लागली. शास्त्रीबोवा घरांत आल्याबरोबर त्यांना तो फरक तावडतोब जाणवला. त्यांनीं एक पुस्तक चाळलें. लगेच त्यांनीं पत्नीला बोलावून "माझ्या पुस्तकांना कां हात लावला" म्हणून विचारलें. तिनें "फार धूळ सांचली होती म्हणून जरा झाडलें. सर्व सामान अगदीं जसेंच्या तसें आहे" असें उत्तर दिलें. शास्त्रीबोवांनी तिला पुढें बोलूं न देतां म्हटलें, "ह्या पुस्तकांत १९१ पानावर वीस वर्षांपूर्वी मी खूण घालून ठेवली होती ती कुठें आहे. ?"

मुलीचा मृत्यूः—आपलें दुःख आपण सोसायचें. तें कुणाला दाखवायचें नाहीं, असा शास्त्रीबोवांचा बाणा होता. मृत्यूच्या प्रसंगीं शोक करूं नये, त्यानें मृताच्या आत्म्याला कष्ट होतात अशी त्यांची भावना होती. १८९८ सालची गोष्ट. त्यांची एकुलती एक कन्या सुभद्रा वारली. त्या वेळेस त्या मृत्यूची गंधवार्ताही नसल्यामुळें शास्त्रीबोवांचा एक विद्यार्थी (हल्लींचे सॉलिसिटर सबनीस) त्यांच्याकडे गेला. समोर जें कांहीं दिसलें त्यानें स्तिमित होऊन तो तेथेंच खिळल्यासारखा उभा राहिला. त्यानें पाहिलें तों अंगणांत तयारी प्रेतयात्रेची चालली होती. शोकाला पारावार नव्हता. पण ओटीवरील झोंपाळ्यावर शांतपणानें शास्त्रीबोवा लेखनांत गढून गेले होते. जणूं काय कांहींच झालेलें नाहीं. सर्व आटोपल्यावर एकानें सगळें कांहीं झालें अशी शास्त्रीबोवांना वर्दी दिली. शास्त्रीबुवा उठले. मुलीचें शेवटलें दर्शन घेतांना "काय सुभा, चाललीस ?" एवढेच शब्द

त्यांच्या तोंडून बाहेर पडले. दुसऱ्या क्षणीं शास्त्रीबुवा फिरून आपल्या कामांत गुंग झाले. मुलीच्या मृत्यूनें त्यांच्या मनाला किती घायाळ केलें होतें हें श्वेताश्वतराच्या प्रस्तावनेवरून सहज दिसून येतें. पण मनोनिग्रह दांडगा !

नियमीतपणा व कळकळ:—शास्त्रीबोवांचा नियमितपणा वाखाणण्यासारखा होता. त्यांचे दैनंदिन व्यवहार घड्याळाच्या ठोक्याप्रमाणें चालायचे. आठवडयाचीं कामें पण दर दिवशीं ठरविल्याप्रमाणें चालायचीं.

शास्त्रीबोवांचा कित्येक वर्षांचा एक नेम होता. एका ख्रिस्ती भिकाऱ्याला शनिवारीं दुपारीं ते न चुकतां एक आणा देत. शास्त्रीबोवा शेवटचे आजारी पडले तो दिवस शनिवार होता. त्यांना बाहेर पडवत नव्हतें. शास्त्रीबोवांना भिकाऱ्याची आठवण झाली. त्यांनीं घरांतल्या एक मुलास हांक मारून त्याच्या जवळ एक आणा दिला व म्हटलें, " हा आणा घोबी तळ्यावर जाऊन, त्या भिकाऱ्याला दे. तो माझी वाट पाहात असेल." पहाटेस त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें.

शास्त्रीबोवांच्या वेळीं अशाच अनेक आख्यायिका त्यावेळीं पसरलेल्या होत्या. आणि म्हणूनच त्यांना ' गृहस्थांत साधु आणि साधूंत गृहस्थ ' असें पुष्कळ जण म्हणत. आणि म्हणूनच गोविंदाग्रजांनीं महाराष्ट्रियांना बजावून सांगितलें कीं दसरा जर खरोखर वीराप्रमाणें साजरा करायचा असेल तर ' भागवतांची धराच हिंमत. ' हेंच राजारामशास्त्री भागवतांच्या आयुष्याचें, आयुष्यांतील धडपडीचें खरें रहस्य. आजूबाजूला विरोधाच्या वावटळी उठत होत्या. कार्याचें पाऊल प्रत्यक्ष पुढें पडत नव्हतें. तरी शास्त्रीबोवांचे विचार दुर्दम्य विश्वासानें पुढें पुढेंच धावत होते. आजची स्थिति फार वाईट आहे खरी. पण ती वाईट आहे म्हणूनच भविष्यकाळ उज्ज्वल येईल अशा श्रद्धेनें त्यांनीं आपलें कार्य चालू ठेवलें. उद्योगाची कांस धरली. आणि मृत्यूची मिठी पडेपर्यंत कार्याकडे पाठ फिरविली नाहीं. मृत्यूही त्यांना आकस्मिक आला. चार-आठ तासांच्या झटक्यानें शास्त्रीबोवांनीं जगांतून प्रयाण केलें.
